

ההשתלטות על מרחב ואדי עארה: מאפריל 1948 ועד אפריל 1949

עמירם אזוב

מבוא

יום לאחר אישור תכנית החלוקה באו"ם ב־29 בנובמבר 1947, חסמו הערבים את הכביש הראשי הצר שהתפתל בוואדי עארה לתנועת יהודים ויצרו חציצה בין מרכז הארץ לצפונה, מצומת ברקאי עד צומת אללג'ון (צומת מגידו) בואכה כביש הסרגל לעפולה.¹ מכאן ואילך תועלה התעבורה היהודית מעמק זבולון ומעמק יזרעאל לשרון דרך ואדי אלמלח' (ואדי מילק) בלבד. החסימה הייתה כפולה: ואדי עארה משני עבריו נחסם גם בידי כוחות יהודיים, ולמעשה עד מארס 1949 נבלמה גם תנועת הערבים בכביש. בסוף מארס, בתום משא ומתן קשות, נכנע עבדאללה מלך עבר הירדן ללחצים שהופעלו עליו והעביר את מרחב ואדי עארה לידי ישראל ללא קרב, והצבא העיראקי שהופקד על האזור נסוג.

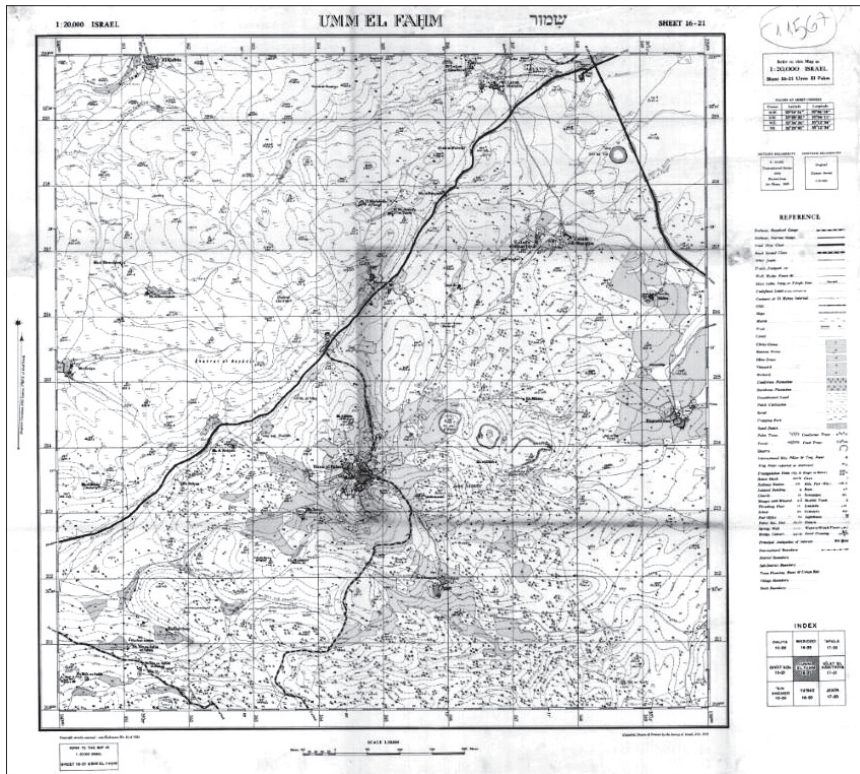
מכאן עולות שתי שאלות שלכאורה סותרות זו את זו. השאלה האחת היא: מדוע, למרות היותו ציר תנועה חיוני ולמרות העליונות המובהקת של צה"ל בשלהי מלחמת העצמאות, לא נכבש ואדי עארה במהלך המלחמה בידי מי מהצדדים הלוחמים? השאלה האחרת היא: מדוע התעקשה ישראל לכלול את ואדי עארה במסגרת מדינת ישראל בהסדרים עם עבר הירדן בתום המלחמה?

ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות לא עשתה חסד עם סיפורי הקרבות בסביבת ואדי עארה. בספר על קרבות גולני תוארו כמה מקרבות החטיבה בגזרה זו, והקרב לכיבוש מגידו-אללג'ון בסוף מאי 1948 כונה 'הקרב הנשכח של החטיבה, שעמד בצילה של המערכה

1 ראשיתו של ואדי עארה בהר אלכסנדר, ליד אום אלפאחם, ומשם הוא יורד לכיוון דרום-מערב, במקביל לקו התחום בין רכס אום אלפאחם לקער רמות מנשה. הוואדי הוא אחד מיובלי נחל חדרה, אורכו עשרים קילומטר והוא ממוקם במפגש של השומרון, רמות מנשה והשרון. כקילומטר ממערב לצומת ברקאי של היום יוצא הנחל אל מישור השרון הצפוני ומתחבר לנחל חדרה מדרום למושב תלמי אלעזר. ציר הוואדי הסלול ממשיך גם מזרחה אל צומת מגידו (היום כביש 65) או בלשון 1948 – צומת אללג'ון.

בעמק הירדן.² הקרבות הללו (להוציא קרב ג'נין) אינם תופסים מקום מרכזי בהיסטוריוגרפיה של החטיבה. חלקם עמדו בצל מערכות אחרות, הרואיות יותר, אחרים 'נעלמו' בשל היקפם הצבאי השולי והיתר נבלעו ב'חור השחור' המאפיין סיכומים של מלחמה נעדרת תחקירים מעמיקים.³ גם המקורות הערביים בנדון עדיין אינם מאפשרים בניית תמונה מקפת של האירועים, החוויות, ההחלטות והשיקולים שהיו מנת חלקם של תושבי האזור.⁴ במאמר זה לא נבחנו מקורות בשפה הערבית שלא תורגמו לעברית, לכן עדיין נדרש דיון שיאיר גם את הסיפר (הנרטיב) הפלסטיני, והצגת הדברים כאן נסמכת בעיקר על המקורות הזמינים בעברית. מבחינה מתודולוגית יש קושי בכידוד סוגיית העימות והקרבות סביב ואדי עארה ממה שהתרחש במרחבים הסמוכים אליו. הכפרים שלאורך צפון הוואדי היו קשורים בקשר משפחתי, כלכלי וצבאי לכפרי מרחב רמות מנשה ('מרחב אפרים' במינוח של 1948, או 'בלאד אל רוחה' בערבית).⁵ כמו כן קשה לתחום את הבעיות שניצבו לפני תושבי האזור מפאת זיקתם לתושבי 'המשולש' ולאזור ג'נין.⁶ ברם הייחוד הפיזי והגדרת התיחום הגאוגרפי מצדיקים דיון נפרד משני היבטים: החשיבות ההיסטורית של הציר המחבר בין השרון לצפון, והיותו גבול גזרה בין הכוחות הלוחמים לאורך המלחמה כולה.

- 2 בנימין עצינוני (עורך), אילן ושלח: דרך הקרבות של חטיבת גולני, תל אביב 1950 (להלן: עצינוני, אילן ושלח), עמ' 203.
- 3 על חטיבת אלכסנדרוני ראו, גרשון ריבלין וצבי סיני (עורכים), חטיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות, תל-אביב 1964 (להלן: ריבלין וסיני, אלכסנדרוני). החטיבה הוקמה ב־1 בדצמבר 1947. ראו גם, שמריהו בן פזי, וכיתתו איתיהם לחרבות: פושעים, חקלאים, לוחמים ואזרחים במלחמה הבין קהילתית 1947-1948, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית 2006 (להלן: בן פזי, וכיתתו). על ההיסטוריה של ואדי עארה והיבטים גאוגרפיים וארכאולוגיים ראו, יואחאי לפון, מעבר עירון 1937-1949, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת חיפה 2013.
- 4 פסח מלובני, 'כוח המשלוח העיראקי בקרב ג'נין במלחמת העצמאות', עלי זית וחרב, חוב' יב (2012) עמ' 165-184 (להלן: מלובני, כוח המשלוח), מביא מקורות עיראקיים רבים שעיקרם זיכרונות של קציני צבא שהיו מעורבים במלחמת 1948. יתרונם בהבאת הסיפור העיראקי וחסרונם בתלותם בזיכרון הסלקטיבי של העדים לאחר שנים רבות ובהיעדר מסמכים מקוריים. ד"ר רב סרן נתן שור, 'הגורם העיראקי במלחמת הקוממיות', ענף היסטוריה בצה"ל 1955, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), תיק 172/1046/1970 (להלן: שור, הגורם העיראקי), חקר בראשית שנות החמישים של המאה העשרים את מעורבות צבא עיראק במתרחש ארץ ישראל. לרשותו עמדו המקורות הגלויים והחסויים הטובים ביותר שהתאפשר להעמידם לחוקר בשנות החמישים, ומסמכים מעטים בלבד נוספו במרוצת השנים. ספרי החטיבות של גולני ואלכסנדרוני אכן שופכים אור על פעולותיהן, אך נעדרת מהן התמונה הייחודית של ואדי עארה לנושא לעצמו.
- 5 רמות מנשה (כוננו בעבר 'רמת מנשה') הן חבל ארץ בדרום הכרמל, בין רכס הכרמל לרכס אמיר (הרי אום אלפאחם). צורת רמות מנשה היא מעוין, והן נתחמות על ידי עמק יזרעאל בצפון-מזרח, נחל תות ונחל יקנען (ואדי מילק) בצפון-מערב מפרידים בין רמות מנשה להר הכרמל, נחל עירון (ואדי עארה) בדרום-מזרח מפריד בין רמות מנשה לרכס אמיר, ובקעת הנדיב תוחמת את רמות מנשה בדרום-מערב.
- 6 המונח 'המשולש', המציין תא שטח שבו אוכלוסייה ערבית, הושאל מהמונח 'המשולש הגדול', שציין בימי המנדט הבריטי את השטח התחום בין שכם-ג'נין-טול כרם, שהיה מיושב ערבים בלבד.

איור 1: אזור אום אל פאחם, 1948
באדיבות ארכיון צה"ל.

היישוב הערבי המרכזי בוואדי עארה, אום אלפאחם, ששורשיו נעוצים במאה השלוש-עשרה, מנה בשנת 1948 כ-4,500 תושבים.⁷ גידולו הניכר בתקופת המנדט נבע אולי משיפור תנאי המחיה שהיה אופייני לכפרים ערביים רבים, בעיקר אלה הסמוכים לערים הגדולות.⁸ לא רחוק ממנו שכנו הכפרים עארה וער-עארה, שתושביהם מנו בשנת 1948 כאלפי איש, ולידו שכן כפר קרע, שחיו בו 1,500 תושבים. לאורך הוואדי ובגבעות החולשות עליו היו פרוסים גם כמה כפרים קטנים שתושביהם יצאו מאום אלפאחם, כמו מושירפה ומוצמוץ, שמנו כ-350 תושבים כל אחד. תכנית החלוקה שאושרה באו"ם ב-29 בנובמבר 1947, והתבססה בין השאר על שיקולים דמוגרפיים, הקשתה על יישובי ואדי עארה הערביים הפזורים לאורכו ועל היישובים היהודיים שישבו בשוליו. בגלל המבנה המורכב, המוזר

7 בסקר שנערך בשנת 1883 מצוין שבכפר 500 תושבים. במפקד של שנת 1931 נמנו כ-2,500. לפי סקר משנת 1945 היה מספר התושבים 5,490. Palestine Department of Statistics, *Village Statistics, April 1945*, Jerusalem 1945

8 פנינה גזית וארנון סופר, *מרחב התפר בין השרון לשומרון*, חיפה 2005, עמ' 21-27.

והמפותל של קווי החלוקה והשליטה בשטח בפועל, שהיו אופייניים לשלב הראשון של מלחמת העצמאות, נותרו מובלעות ערביות ויהודיות שלובות זו בזו.⁹

העימות הצבאי על ואדי עארה, 1948–1949

הניתוק בין המרחבים היהודיים בשני מוצאי הוואדי, במערב (מקיבוץ ברקאי ומערכה) ובמזרח (עמק יזרעאל), יצר הפרדה גם באחריות הצבאית. על מרחב מגידו-עמק יזרעאל הופקדה עם פרוץ מעשי האיבה החטיבה הצעירה גולני, ובפועל גודר 14, 'דרור', בפיקודו של מפקד הנפה יעקב דרוור. המג"ד נאלץ להתמודד עם איומים ועם פעולות איבה במרחב הגדול שבין שער העמקים לעפולה. בקצהו הדרומי-מערבי של מרחבו ניצבה משטרת אללג'ון כאבן נגף לכל תנועה מערבה ומזרחה.

האחריות הצבאית למרחב השרון הוטלה בדצמבר 1947 על חטיבת אלכסנדרוני בפיקוד דן אבן (אפשטיין), שעיקר מעייניה היו נתונים ל'מותניים הצרים' שבין כפרי המשולש לנתניה.¹⁰ ואדי עארה היה למעשה ספיח בקצה מוטת שליטתה. חסימת הוואדי גרמה בין השאר לקשר מועט בין שתי החטיבות המרחביות הללו, והתיאום המבצעי הישיר ביניהן והיוזמה לו באו כמעט אך ורק מפקודות המטכ"ל בתל-אביב. 'כל הפעולות שעשיתי בעמק יזרעאל עשיתי על דעת עצמי', העיד לימים המג"ד יעקב דרוור.¹¹ גם הנסיגה הבריטית ההדרגתית אך העקיבה מהצפון, שהשאירה בידה רק מאחזים מספר בנקודות מפתח, השאירה את הזירה פנויה למאבק פנים-אל-פנים בין שני הצדדים. מעבר להיבטים הצבאיים נוצרו באזור הוואדי סוגיות אופייניות למלחמה בלב מרחב כפרי מעורב שעל גדותיו יישובים רבים. היישובים הערביים מצאו עצמם מצד אחד מנותקים למעשה מהמובלעות הערביות בכרמל וברצועת החוף ומהעיר הגדולה נצרת, ומצד אחר תלויים באון הולך וגובר ביישובי מרחב המשולש והשומרון.

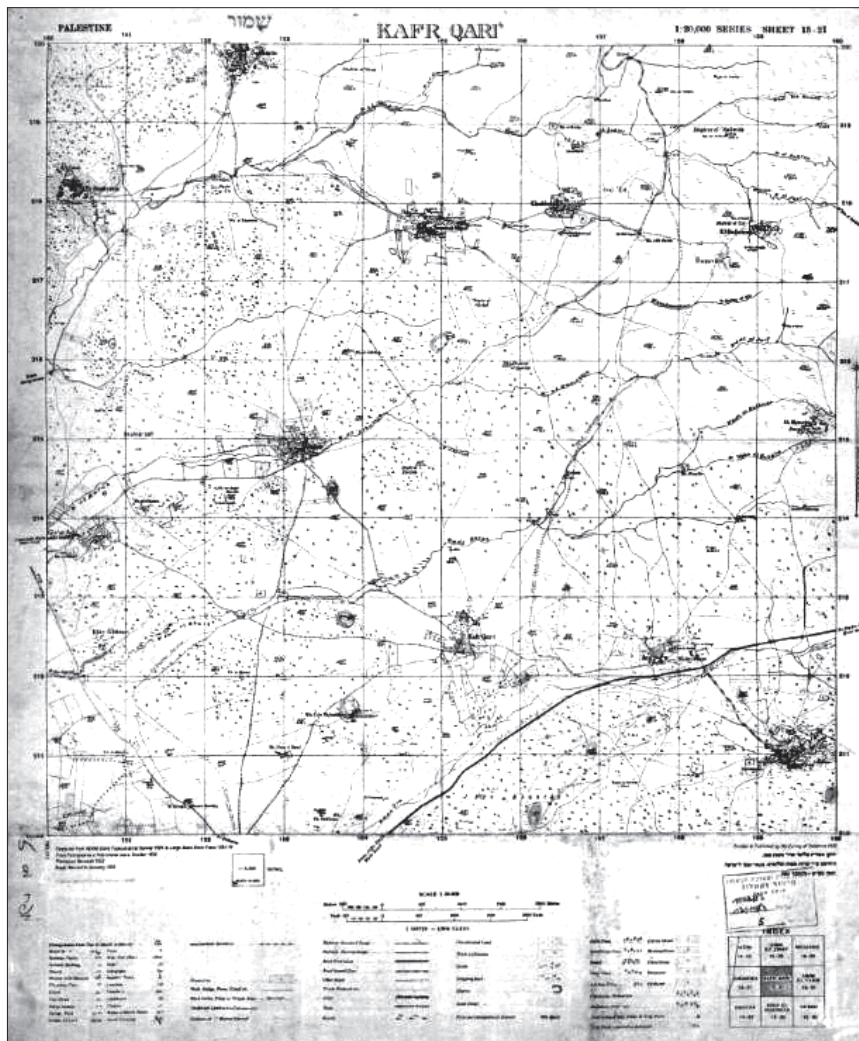
הערכת המצב הצבאית של ה'הגנה' בחודשים הראשונים של שנת 1948 עסקה בעיקר באיומים על יישובים ועל מרכזי ערים ובמתן מענה לסתימת צירים חיוניים, ולא עודדה השתלטות על שטחים חיוניים או כיבוש כפרים. התפיסה הייתה הגנתית וממנה נגזרו היערכות הכוחות וייעוד המרחבים. כך גם בוואדי עארה. שני הצדדים הבינו שנקודות התורפה הן בשני מבואותיו, שהיה אפשר לסגורם בנקל אך היה ברור כי כדי לשלוט בו לכל אורכו נדרש סדר כוח שלא עמד לרשותם בשלב זה.

ההתנגשויות הראשונות של המיליציות הערביות עם ההתיישבות היהודית בראשית 1948 ביטאו אפוא מאבק על מבואות הוואדי. ב-28 בפברואר 1948 בשעות הבוקר, בעקבות שמועות על מיקוש הכביש לטול כרם, נקבצו מכפרי הסביבה מאות ערבים ותקפו במפתיע את קיבוץ מענית, ששכן בנקודה היהודית הקיצונית ביותר בצפון-מזרח השרון, בפתחו

9 על עקרונות תכנית החלוקה ראו, גרעון ביגר, ארץ רבת גבולות, באר שבע 2001, עמ' 214–220.

10 ריבלין וסני, אלכסנדרוני. החטיבה הוקמה ב-1.12.1947. ראו גם בן פזי, וכיתתו.

11 ראיון דני הדרי עם יעקב דרוור, 1996, באדיבות רחל דרוור (להלן: ראיון דרוור).

איור 2: כפר קרע, 1924
באדיבות ארכיון צה"ל

המערכי של הוואדי. ההתקפה נהרפה בסיוע בריטי.¹² האיזמים על הקיבוץ התעצמו בחדוש מארס, עם מסירת מבנה המשטרה הסמוכה (היום, צומת ברקאי) לידי הגורם העדיף לכאורה בשטח – הערבים. פעולה מהירה של גורמים עלומים בש"י (שירות הידיעות, המודיעין

12 קיבוץ מענית נוסד בשנת 1935 בידי עולים מצ'כיה ומפולין ועלה על הקרקע בשנת 1942 סמוך לפרדס חנה. על האיזמים בכוח ובפעול במרוצת מלחמת העצמאות ראו, רינה ברקת (עריכה והפקה), **מענית במערכה**, ארכיון קיבוץ מענית 2008 (להלן: ברקת, מענית במערכה). ראו גם ריבלין וסני, **אלכסנדרוני, עמ' 110-113.**

הצבאי) בסיוע שלמונים רבים העבירה את מבנה המשטרה לרשות ה'הגנה' באפריל. טבעת המצור מהקיבוץ נפרצה עם השתלטות גדוד 31 מחטיבת אלכסנדרוני על שדה התעופה בעין שמר. האיומים בפועל ובכוח נשארו.¹³

במזרח הוואדי הצטלב כביש הוואדי עם כביש אללג'ון-חיפה, ששימש נתיב קשר מרכזי למשולש הערבי ולעבר הירדן, והתנועה בו הייתה חיונית לשני הצדדים. אולם משטרת אללג'ון, שנמסרה לערבים מסוף פברואר עד ראשית מארס 1948, חסמה את מבואו. בתכנית ד' ממארס 1948 נקבעו לחטיבה הצעירה גולני בין כלל משימותיה גם יעדים קונקרטיים כגון תפיסת תחנות משטרה בצפון, כולל משטרת אללג'ון.¹⁴ על פי התכנית הייתה אמורה חטיבת גולני להשתלט על עורקי תחבורה ראשיים, כגון ואדי אלמלח' והכבישים המסתעפים מצומת אללג'ון לעפולה ולחיפה. לחטיבת אלכסנדרוני ייעדה התכנית תפיסת תחנות המשטרה בזכרון יעקב, במבואות ואדי עארה (כפר קרע) ובחדרה.¹⁵ בכל מקרה, הדגש המבצעי לחטיבה בשרון הושם על כביש חיפה-תל אביב ועל אזור בית ליד, לנוכח המשולש וגזרת ראש העין.

מראשית אפריל 1948 שימשו משטרת אללג'ון והכפרים הערביים בסיסי יציאה לצבא ההצלה בפיקודו של פאוזי קאוקג'י, והוא ניסה כוחו ונכשל בכיבוש קיבוץ משמר העמק ובהשתלטות על הכביש אללג'ון-ג'למי (צומת העמקים). מצפון-מערב לוואדי עארה ובזירה עצמה אירעו רק התנגשויות מעטות.

ב-6 במאי הניעה אזעקת שווא כאילו הערבים שבו לאיים על משמר העמק, התקפת הסחה של חטיבת אלכסנדרוני על כפר קרע, השוכן בפאתיו המערביים של ואדי עארה (מבצע 'יובל'). על אלכסנדרוני הוטל 'למשוך את כוחות האויב מאזור פעולתו על ידי פעולות הסחה שתאיימנה על דרך נסיגתו לכיוון אום אל פאחם'.¹⁶ הפקודה הייתה לכבוש את הכפר. להתקפה חברו עוד שיקולים. ב-3 במאי המליץ הש"י:¹⁷ 'האפשרות היחידה לסתימת ואדי עארה היא על ידי כיבוש כפר קרע, ביצורו והחזקתו על ידי אנשינו. הוואדי ליד הכפר הוא צר ואפשר לחסמו ביתר קלות. כיבוש הכפר ישלול מן האויב את האפשרות להשתמש

13 על רכישת המשטרה ראו שם, עמ' 13. על התנגשויות ועימותים בין יישובי פתחת עארה (מענית והמעפיל) ראו בן פזי, וכיתתו, עמ' 211.

14 על תכנית ד' ראו, שושנה שטיפטל (עורכת), תכנית ד' הכנתה, עיצובה וגיבושה, קריית אונו 2008.

15 ריבלין וסיני, אלכסנדרוני, עמ' 92. ראו בהרחבה בן פזי, וכיתתו, עמ' 212 ואילך.

16 על מבצע 'יובל' (ההתקפה על כפר קרע) ראו, א"צ, תיק 35/2687/1949. ראו גם דר"ח אלכסנדרוני לפעולה נגד כפר קרע (כהסחה למשמר העמק) תאריך: 8.5: כוחותינו נסוגו בשנה 1845 אחרי פיצוץ 30 בתים. אברותינו: 7 הרוגים ו-23 פצועים, שם, תיק 1033/922/19. ראו גם ריבלין וסיני, אלכסנדרוני, עמ' 185 ואילך.

17 יואב גלבר, ניצני החבצלת, כרך א: מלחמת העצמאות, 1948-1949, קריית אונו 2000 (להלן: גלבר, החבצלת), עמ' 330. ראו גם שרה אוסצקי-לזר, 'כפר קרע 1948-1949, העזיבה והשיבה', בתוך: מרדכי בראון ומאיר חזן (עורכים), אזרחים במלחמה, ירושלים 2010 (להלן: אוסצקי-לזר, כפר קרע), עמ' 40 ואילך. אוסצקי-לזר מספרת על 11 חודשי גלות של תושבי הכפר, שעזבוהו למרות כישלון המתקפה של אלכסנדרוני.

בדרכי העפר המצוינות ובכל שטח המישור.¹⁸ הש"י הדגיש עוד שאין כוונה להשתמש בכיבוש הכפר כקרח קפיצה לכיבוש כפרים נוספים בוואדי עארה. למרות כישלון הפעולה, בין השאר בשל ביצועים כושלים, נוצר בשטח בפועל מעין סטטוס קוו בין הצדדים, ועד סוף המלחמה ישבו כוחות ישראליים על גבעה כקילומטר ממערב לכפר קרע, בעור כוחות ערביים מקומיים ישבו כמה מאות מטרים ממזרח לו. שום צד מן הצדדים לא נכנס לכפר, והוא היה לשטח הפקר שתושביו פוזרים במרחבים הסמוכים.

חולשתם היחסית של כוחות ה'הגנה' בשני קצות הוואדי,¹⁹ לא אפשרה ריכוז מאמץ בגזרה אחת. הפיזור של החטיבה האחת (אלכסנדרוני) והתמקדותה באזור השרון, והפריסה הרחבה של האחרת (גולני) מעמק בית הירדן ועד מוצאות חיפה, עשו את ואדי עארה לגזרה משנית. אולם אגף המטה במטכ"ל (להלן: אג"ם) המשיך ללחוץ על גולני בשל הלחץ על ציר התנועה:

1. עליך לכבוש ולהחזיק את אום אל זינאת²⁰ ביום 13.5 לשם שמירה על התחבורה העברית בכביש ואדי מילח.

2. עליך לכבוש את לג'ון בין 14 ל-15 בחודש זה ולהחזיק בה.²¹

ברם הסתבר שכיבוש משטרת אללג'ון היה בשלב זה גדול מכפי מידותיו של גדוד 'דרור', כפי שעולה מתשובת משה מן, מח"ט גולני, לאג"ם: 'מתברר כי להרי אפרים וכביש לג'ון נחוץ גדוד שלם. בלי תוספת שתי פלוגות מאומנות ל"הרי אפרים"²² לא אוכל לכבוש את לג'ון להתבסס שם. דרושים תותחים'.²³ בו ביום כבשה יחידה של 'דרור' את הכפר בוטימאת בהרי מנשה,²⁴ ונוצר רצף בין יישובי ואדי עארה ליישובי רמות מנשה. יומיים לאחר מכן כבש גדוד 'דרור' כמעט ללא קרב את הכפר אום אלזינאת, ששלט על התנועה בוואדי אל-מלח.²⁵ הציר המקביל לוואדי עארה, שחיבר את הצפון אל המרכז – אובטח.

תמונת המצב בוואדי עארה ערב פלישת מדינות ערב ביטאה אי הכרעה. בקצה המערבי של הוואדי חסמו יחידות אלכסנדרוני את גישת הערבים מערבה, ואילו בקצה המזרחי עדיין ניצבו משטרת אלג'ון והכפר שבשכנותה כאבן נגף לתחבורה ולרצף היישובי היהודי בצומת חיוני זה. לכל הצדדים היה ברור שמדובר במצב זמני.

18 גלבר, **החבצלת**, עמ' 331.
 19 ב-9.5.1948 יצאה יחידה של גדוד 'דרור' להתקפת הטרדה על משטרת אללג'ון. המטרה הייתה יצירת לחץ בשני צדי הוואדי, אך הפעולה נכשלה.
 20 ליד מושב אליקים היום.
 21 פקודה לגולני מס' 1, 12.5, **ארכיון יד טבנקין** (להלן: אי"ט), תיק 'חזית הצפון'.
 22 כינויו של גדוד 'דרור'.
 23 אי"ט, תיק 'חזית הצפון'.
 24 ליד קיבוץ גלעד.
 25 על כיבוש אום אלזינאת ראו, א"צ, תיק 9/2384/1950.

בשלהי אפריל-ראשית מאי 1948 פינו הסכנות המידיות של המאבק הלאומי הבין-קהילתי את מקומן לסכנת הפלישה הכול-ערבית הממששת ובאה. מלכתחילה היה ברור שעל צפון הארץ יאיימו צבאות סוריה, עיראק ואולי לבנון, אולם מתווה הפלישה היה בבחינת נעלם בעבור הש"י וההנהגה הצבאית היישובית.²⁶ פלישתן של מדינות ערב ב-15 במאי טרפה את הקלפים בזירה הארצישראלית. יעדי הפלישה הוקצו אמנם לפי מפתח מדינתי, אולם לא רק שיקולים צבאיים מילאו תפקיד בקביעתם. שטחי יהודה ושומרון – וגולת הכותרת, העיר ירושלים – שימשו מושא לשאיפותיו של עבדאללה מלך עבר הירדן, והוא הזיז את צבאו הפולש בכוונת מכוון אל יעדיו המדיניים. השאיפות הפלסטיניות נלחצו בין הפטיש העבר-ירדני לסדן הישראלי. בעקבות שינוי התכנית העבר-ירדנית נתנו מדינות ערב האחרות עדיפות ליעדיהן המדיניים על פני התיאום הצבאי ביניהן.²⁷ למלך עבדאללה היה ברור כי מתיחת צבאו הקטן והמיומן מעבר לגזרת בית חורון, רמאללה, שומרון וגזרת ירושלים תהיה בבחינת תפיסת מרוכה. ב-23 במאי, בלחצו של מפקד הלגיון, גנרל ג'ון גלאב, קיבל הצבא העיראקי, שפעל עד אז באזור עמק הירדן, את האחריות לצפון השומרון ולמשולש. גבול הגזרה הצפונית שלו היה אזור ואדי עארה.²⁸

הפריסה העיראקית החדשה לא הייתה רק תוצר היענות ללחצי הלגיון. טרם הפלישה פוזרו בארץ ישראל גדודי המתנדבים העיראקיים, כמו שאר גדודי צבא ההצלה, בעיקר למשימות ביטחון שוטף או לפעולות התקפיות מוגבלות.²⁹ באזור ואדי עארה רוכזה פלוגה – כמאה איש – בפיקוד הגדוד המתנדבים העיראקי חטיין. מגדוד זה הגיעו מחלקות גם למשולש הקטן והתמקמו בטירה. לא היה זה כוח ניכר.

ב-21 באפריל 1948 החליטה ממשלת עיראק רשמית להפעיל את צבאה הסדיר בארץ ישראל. לכאורה היה האינטרס המדיני העיראקי למעורבות בארץ ישראל מוגבל: לעיראק אין גבול עם ארץ ישראל, ומן הסתם גם אין לה שאיפות טריטוריאליות מובהקות בה. בהיבט המעשי הגדירו העיראקים יעד אסטרטגי מובהק לחיל המשלוח – השתלטות על מלוא אורכו של צינור חברת הנפט העיראקית, שמוצאו בחיפה.³⁰ על פי התכנית המבצעית שהתוותה בכגדאד היה אמור חיל המשלוח העיראקי, בסדר כוח ראשוני של 2,700 לוחמים (חטיבה

26 על ההערכות המודיעיניות טרם הפלישה ראו יואב גלבר, 'פלישת צבאות ערב ב-15 במאי 1948, עיונים בתקומת ישראל, כרך 3 (1993), עמ' 47 (מפה בעמ' 46).

27 על מטרתיו של מלך עבר הירדן עבדאללה ראו, רונן יצחק, שותפות ועיונות: עבדאללה, הלגיון הערבי ומלחמת 1948, תל אביב 2006, עמ' 11. על פלישת מדינות ערב ראו גם, בני מוריס, 1948, תולדות המלחמה הערבית הישראלית הראשונה, תל אביב 2010 (להלן: מוריס, 1948), עמ' 204 ואילך, בייחוד עמ' 213.

28 מוריס, שם, עמ' 276.

29 צבא ההצלה חדר לארץ ישראל החל בסוף ינואר 1948. החיל צבר כוחו בהדרגה והגיע לשיא כוחו באפריל 1948, עת מנה כ-4,000 לוחמים (שמונה גדודים). א"צ, נספח 'טבלה מסכמת ליחידות צבא ההצלה', בתוך: 'צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות, 1948, קטלוג תעודות, 1962.

30 מוריס, 1948, עמ' 214.

מוגברת אחת) ו-300 קצינים, לחצות את הירדן בגזרת קיבוץ גשר, לכבוש את הקיבוץ ולהתבסס בשטח ההררי של רמת יששכר, לחבור לבית שאן, לחצות את עפולה, לחבור לצבא הסורי שנע מצפון ולאחר מכן לנוע לעבר נצרת בואכה חיפה.³¹ אולם המפלות שנחל בחודש מאי לאורך כל החזית – בגשר, בכאוכב אלהווא ובבית יוסף – קטעו באחת את השאיפות ההתקפיות האסטרטגיות של העיראקים בחזית זו, וחיפה נשארה בחזקת חלום באספמיה.³² בדיעבד התברר שהמתקפה בשבוע הראשון של הפלישה הייתה המערכה ההתקפית היחידה של הצבא העיראקי במלחמה כולה.³³ הקרבות שהתחוללו בה בעת בסביבות ירושלים ובתוכה אילצו את הלגיון להפנות את כל משאביו לשם, בלי יכולת לממש את שאיפותיו הרחבות בשומרון.³⁴

אם כן, שינוי הנסיבות והמגמות הביא את הצבא העיראקי אל צפון השומרון והמשולש ב-23 במאי, בהגדרת יעדים שונים בתכלית. האם היו פניו להתקפה או למגננה? המודיעין הישראלי התקשה לפצח זאת.³⁵ בראיית מטכ"ל צה"ל נודעה רגישות גדולה למותניים הצרים בסביבות נתניה. הוא זיהה נכונה את שתי האפשרויות ההתקפיות העיקריות שעמדו לרשות המפקד העיראקי: האחת מג'נין לכיוון עפולה דרך אללג'ון, אולי חיבור לנצרת ויצירת איום על עמק יזרעאל כולו, והאחרת לעבר נתניה וביתוק השרון לשניים. בלימת העיראקים נתפסה אפוא כיעד מערכתי דחוף, חלק מהמאמץ הכולל של המטכ"ל לבלימת הצבאות הפולשים. רק לאחר המלחמה נודע שהמערך העיראקי נפרס בעצם למגננה בגזרה שהשתרעה על 160 ק"מ, מעמק בית שאן ועד מדרום לראש העין.

צדו הדרומי של כביש ואדי עארה שימש קצה גבול השליטה הצפוני של הצבא העיראקי, אולם מוטת שליטה זו הייתה בעייתית. הכוחות הערביים המעטים באופן יחסי בוואדי עארה, רווי היישובים הערביים, היו אמנם איום בכוח על יישובי רמת מנשה, אולם בה בעת גם אגף רגיש שנשא פוטנציאל קריסה בהיערכות העיראקית. אפשר לשער שהסיכויים והסיכונים האסטרטגיים שימשו כאן בערבוביה. מצד אחד תסכן השתלטות ה'הגנה' על ציר הוואדי

31 למפקד כוח המשלוח התמנה לווא' (אלוף) נור א-דין מחמוד, מפקד דיוויזיה 1, שהייתה שלד לחיל המשלוח. מחמוד קיבל תואר של 'מפקד בפועל של כל הצבאות הפולשים' (תחת המלך עבדאללה, המפקד הרשמי, ולכאורה היה מפקד הפיקוד המשותף העיראקי, ירדני ומצרי). בפועל לא הוקם פיקוד זה מעולם. התיאום האסטרטגי בין הצבאות הפולשים היה מילה ריקה. סדר הכוח הכולל המדויק אינו ידוע; כמו כן בשלב זה שהו בארץ ישראל מתנרבים עיראקים רבים שהיו שייכים ל'צבא ההצלה', שלא נחשב לחלק מכוח המשלוח. ראו גם יואב גלבר, קוממיות ונכבה, אור יהודה 2004 (להלן: גלבר, קוממיות), עמ' 198; מוריס, 1948, עמ' 230. מלובני, כוח המשלוח, עמ' 165. המספר 6,000 שמביא מלובני אינו נראה ריאלי לכוח של שתי חטיבות.

32 על המאמצים ההתקפיים של העיראקים מ-15 במאי ראו, שור, הגורם העיראקי, עמ' 110; מוריס, 1948, עמ' 272.

33 מערכת ג'נין ביוני 1948 באה כמתקפת נגד ליוזמת צה"ל.

34 על עבדאללה וסוגיית ירושלים ראו מוריס, 1948, עמ' 236.

35 אברהם איילון, 'המעורבות העיראקית במלחמת העצמאות', מערכות, חוב' 244 (ספטמבר 1975), עמ'

את המשולש כולו ותגרום תגובת שרשרת של נפילת כפרים ערביים רבים; מצד אחר, בעיני הדרג המדיני והצבאי העיראקי טמן בחובו המסע לארץ ישראל גם סיכונים לא מבוטלים הכרוכים ביוקרת המשטר. הליכה זו על חבל דק של מגמות סותרות הייתה ממאפייני הלחימה העיראקית לאורך המלחמה כולה, ואת הפער הזה כיסו הצהרות תוקפניות ומלל רהבטני. כניסת הצבאות הסדירים לארץ ישראל לוותה בהחלטה גורפת לפנות את קאוקג'י ויחידותיו להתארגנות בסוריה. החלטה מפתיעה, לכאורה, שיסודה בשאיפותיו המדיניות של המלך עבדאללה לסלק כל גורם, בוודאי גורם בלתי תלוי, שיפריע לו לספח את אזור צפון השומרון והמשולש.³⁶ בהגיע כוחות החלוץ העיראקיים לגזרה פרסה החטיבה (ג'חפל) העיראקית הראשונה את כוחותיה לרוחב המשולש, בין כפר קאסם בדרום לג'נין בצפון. ברם בהתאם לדוקטרינת ההגנה הבסיסית שלהן, הוחזקו היחידות העיראקיות הסדירות בריכוזים בקו שני, באזור המשולש, בשכם ומדרום לג'נין, כעתודה. בשום מקום לא הוצב כוח עיראקי סדיר לאורך קו המגע. לפיכך האחריות למתן תשובה מיידית לאיום כוחות ה'הגנה' וצה"ל בסדר גודל משתנים, הוטלה על מיליציות מקומיות או על גב שרידי המתנדבים מצבא ההצלה שנשארו בארץ. עדות על כך – ואין היא יחידה – נשמעה משבוי שהסגיר עצמו וסיפר 'כי באום אלפאחם 400 איש קנו רובים והצטרפו לכנופיות'.³⁷ באזור ואדי עארה ארגן ה'ראיס' אנוור העיראקי חבורות של מקומיים ליחידה חצי סדירה כבר ביוני 1948. כוח זה, נוסף על המתנדבים מהמשולש הקטן, עתיד להתפתח לגדוד הפלסטיני 'כרמל'. תפקידם העיקרי של המגויסים המקומיים היה לשחרר את החיל העיראקי מאבטחת מוצבי החזית ולאפשר לצבא הסדיר לשמש עתודה אסטרטגית.³⁸ היה לכך גם היבט כלכלי: הצבא העיראקי לא רצה להשקיע כספים במתנדבים, שרובם באו עם נשקם וציודם.³⁹ חיילי המיליציות השתתפו בלחימה פעילה ולעתים קרובות הוכיחו כי אין הם נופלים בתכונותיהם הצבאיות מהחיל העיראקי, אך לצד זה בלט ארגונם הלוקה וחוסר האימונים.⁴⁰ כל זה היה מעט מדי וענה בקושי על צורכי הגנה מקומיים.

בסוף מאי 1948 תגברו העיראקים את כוחם באזור המשולש. הצעד הזה פורש באופן מוטעה כצה"ל, שחשש מכוונות התקפיות, בעוד הפיקוד העיראקי אסר במפורש על יחידותיו

36 נציגים ירדנים ולאחריהם יחידות חלוץ הופיעו בג'נין כבר ב-14.5.14. שור, הגורם העיראקי, עמ' 137.

37 חקירת שבוי, 11.8.1948, א"צ, תיק 72/7249/1949.

38 א"צ, תיק 1/46/1954. ראו גם שור, הגורם העיראקי, עמ' 137. היערכות הכוחות הייתה דינמית ולא קבועה.

39 ידיעות מן המשולש: אחד ממפקדי המשולש הגיע לאום אלפאחם ודרש 300 צעירים לאימונים. דרישה דומה הייתה גם מאגזים, מג'בע ומעין גזאל, 27.6.1948, א"צ, תיק 1/46/1954. במערב המשולש התארגן כבר בראשית יולי גדוד 'שערווייה', ובדרומו גדוד 'צלחא א'דין'. על הגלבוש הגן גדוד 'אל ואליד', נוסף על הגדוד הקיים – 'כרמל' – שהחזיק בוואדי עארה. גדודים אלה, שהוקמו בשלבים מאוחרים של המלחמה, בספטמבר 1948, חיזקו את סדר הכוחות העיראקי בארבעה גדודים מקומיים.

40 שור, הגורם העיראקי, עמ' 352.

ליטול את היוזמה לירייה.⁴¹ הצבא העיראקי לא עשה ניסיונות של ממש לנצל את תפיסת צפון השומרון והמשולש לפיתוח התקפה בשטח המוחזק בידי ישראל. אפשר לאפיין את פעולותיו כפשיטות במסגרת קרב ההגנה. כך למשל תקף כוח פלוגתי עיראקי את כפר יעבץ ב־28 במאי ואת כפר גאולים ועין ורד ביום שלמחרת. התקפות אלה נהדפו. ב־30 במאי הסיגה התקפת נגר עיראקית את כוחות אצ"ל שהשתלטו על ראש העין, אולם גם בה אין לראות מאמץ התקפי אסטרטגי, הן בשל היקפו המצומצם הן בשל העדר המשכיות. ייתכן שהסיבה לפסיביות העיראקים הייתה גם מעשית: מול הכוח העיראקי, שכלל רק ארבעה גדודי חי"ר וגדוד שריוניות, ניצב כוח ישראלי עדיף – חטיבת אלכסנדרוני, חלק מחטיבת כרמלי, חטיבת גולני וכוחות נוספים. ברם עקב זיהוי כוונות, מוטעות בדיעבד, הורה המטכ"ל לבער כיסי התנגדות בשטח המיועד לפריצה עיראקית. כבר בליל 28 במאי נכבשה זרעין (היום קיבוץ יזרעאל) בידי גדוד 13 של גולני (מבצע 'ארז'), וחזית הצפון הוציאה פקודות התראה למבצע רחב היקף – מבצע 'צחק' (כיבוש ג'נין).⁴² מעריכי החזית הוטרדו מהאפשרות שהצבא העיראקי במשולש, בשילוב כוחות צבא ההצלה שחננו בנצרת, משמשים איום לביתור עמק יזרעאל ולכיתורו. היה צריך לנטרל את הסכנה הזאת,⁴³ ונדרשו לכך כמה פעולות מקדימות, שהוטלו על גולני בסוף מאי.

תפיסת תל מגידו ומשטרת אללג'ון העסיקה את חטיבת גולני כבר בחודשים מארס ואפריל. בתכנית ד' ציין הפיקוד העליון את המשטרה כאחד היעדים החיוניים לתפיסה. היה ברור שיש להשתלט על צומת הכבישים ואדי עארה-עפולה-ג'נין. נקודות המפתח בקו ובסיסי כוחות האויב, בסדרי כוח של מחלקה, היו במגידו, בכפר אללג'ון ובבניין המשטרה שבצומת. עד שלהי מאי לא האמין מג"ד 'דרור' שיש בכוחו לכבוש את המשטרה בסערה, ודאי לא לפרוץ דרך ואדי עארה כדי להתחבר לכוחות אלכסנדרוני בשרון. לחלופין הסתפקו כוחות 'דרור' בהטרדות תדירות מצפון, והן בוצעו בידי כוחותיו המדוללים. 'קרב מניעה' קראו לכך.⁴⁴ מולם התבסס קו ההגנה של האויב על רכס הגבעות החולשות על עמק מנסי ממזרח ועל משלטים גבוהים שאבטחו את מבואות אללג'ון ומגידו מצפון וממערב.⁴⁵ בסוף מאי 1948 דיווח המודיעין שמשטרת אללג'ון משמשת בסיס ליחידות כפריות מקומיות,

41 שור, הגורם העיראקי, עמ' 137. לעמדה אחרת ראו, מלובני, כוח המשלוח הטוען שלקראת ההפוגה הראשונה הורתה המפקדה הכללית למפקדת הכוחות העיראקיים בשכם להשתלט על כמה יישובים ישראליים כדי לחזק את עמדת הערבים בשיחות הפסקת האש הקרבה, ובעקבותיה, כך נטען, הוחלט להשתלט על נתניה. התכנית סוכלה בעקבות ההתקפה הישראלית לבער ג'נין.

42 הכפר זרעין חלש על עמק יזרעאל. ב־20.4.1948 נכשל כוח של פלמ"ח מחטיבת יפתח בניסיון לכבוש את הכפר.

43 על הערכות המצב הצבאיות של המטכ"ל וחזית הצפון ערב קרב מבצע 'ארז' וקרב ג'נין ראו, פנחס עופר, 'קרב ג'נין במלחמת העצמאות', עלי זית וחרב, חוב' יב (2012), עמ' 130-134.

44 עדותו של מפקד פלוגה אוריאל לין, בתוך: עציוני, אילן ושלח, עמ' 205. רוב יחידות דרוור הועברו בדחפיות בסוף מאי למערכה בעמק הירדן.

45 שם.

המאורגנות בארבע עד שש מחלקות. בתל מגידו ובמשטרה עצמה הוצב כוח בפיקוד עיראקי מעורב עם כפריים, בסדר כוח של מחלקה.⁴⁶ עוד דבר חשף המודיעין: תבוסת קאוקג'י ונטישת הכפרים ברמות מנשה פגעה ברוח לוחמיו. ב־28 במאי קיבל מג"ד 'דרור' פקודה ממפקד החזית משה כרמל לכבוש את המשטרה כשלב מכין לקראת מבצע 'יפתח'.⁴⁷ הכיבוש נועד לפתוח את הפקק שבצומת ולשמש כזרוע המערבית במבצע 'ארז'.⁴⁸ הוא עמד בצלן של שתי מערכות: האחת מוצלחת – בזרעין, והאחרת, ללא הכרעה נגד הסורים – בעמק הירדן. בליל 30 במאי יצאו שתי פלוגות של גדוד 'דרור', מתוגברות בכני משקים מהסביבה, לכיבוש המשטרה ותל מגידו. התל העתיק נתפס ללא קשיים מיוחדים, וכך בכך נע על כביש הסרגל אל עבר המשטרה טור משוריין של 'דרור', שכלל כמה משורייני 'סנדוויץ', משוריין צבאי סורי וטנק רנו שנלקח שלל בעמק הירדן והועמס על משאית דיזל כבדה. הטור כבש את בניין המשטרה בהסתערות חזיתית.⁴⁹ צה"ל, שקם באופן רשמי באותו יום, זכה בעמדה חשובה בפתח ואדי עארה.⁵⁰ לצד היעד הצבאי נחרץ גם גורלו של הכפר אללג'ון, הסמוך לצומת. על הכפר הגנה יחידה קטנה של צבא ההצלה שלא גובתה על ידי הצבא העיראקי הסדיר שישב באזור ג'נין. תושבי הכפר אללג'ון ברחו ושרידיו התפזרו לכפרי האזור.⁵¹

קרב אללג'ון השאיר תחושה קשה בקרב האוכלוסייה האזרחית של המשולש כולו, והיא הצטרפה לרושם הכללי של אוזלת היד העיראקית. זו באה לידי ביטוי גם בכישלון להושיט סיוע למובלעת הכרמל (שכונתה 'המשולש הקטן'), שנוצרה באפריל-מאי 1948.⁵² בפתח המערבי של ואדי עארה נשארה הגזרה פסיבית מצד שני היריבים. אמנם פקודת מבצע 'ארז' הטילה על חטיבת אלכסנדרוני לכבוש את כפר טירה ב־28 במאי ו'להטריד

- 46 ש.ם.
- 47 על קרב אללג'ון, 30.5.1948, ראו, עצינוני, **אילן ושלח**; א"צ, תיק 033/922/191. חזית הצפון, שכונתה גם חזית א', בפיקודו של משה כרמל, הוקמה למעשה ב־23.5.1948. ראו, דני הדרי, 'מלחמת העצמאות בצפון', בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, דיון מחורש**, רמת אפעל 2004, עמ' 146.
- 48 בראייה מטכ"לית נועד מבצע 'ארז' לקדם עמדות לקראת מבצע 'יצחק', החל בליל 28.5.1948-29.5.1948, ובמסגרתו נכבש הכפר זרעין בידי גדוד 'גדעון' (גדוד 13) של חטיבת גולני. בלילה הבא הוסיפו כוחות גולני וכבשו את הכפרים נוריס ומזאר בפסגת הגלבוע; בריחה החלה מהכפרים ערבונה וסנדלה, והם נכבשו ללא קרב.
- 49 **ראיון דרור**.
- 50 על תוצאות הקרב ראו, 'דיווח מגולני לאגף מבצעים במטכ"ל', א"צ, תיק 1/46/1954. העיראקים יצאו בהתקפת נגד עם משוריינים, אך ההתקפה נהרפה.
- 51 ב־1.2.1949 עלה למקום גרעין של פליטי שואה מתנועת הנוער של השומר הצעיר, והקים את קיבוץ מגידו.
- 52 'המשולש הקטן' הוא כינוי מתקופת מלחמת העצמאות לאזור במישור החוף מול המורדות המערביים של הכרמל, שצורתו כמשולש. שכנו בו הכפרים הערביים איג'זים, ג'בע ועין ע'זאל.

בוואדי עארה, אולם המח"ט דן אבן, שסבר כי אין כוחו מספיק, גרס – מגננה. להוציא הפעולה בטנטורה, לא יזם המח"ט כל פעולה התקפית.⁵³ למזלו גם יריביו.

הצלחת מבצע כיבוש המשטרה נתנה רוח גבית למבצע נוסף, שתכליתו הייתה השתלטות על מרחב ג'נין כולו. לא רק גורל ואדי עארה היה מונח בכף, אלא גם זה של זירות רחבות יותר. ב־1 ביוני הוציא המטה הכללי פקודה לפיקוד צפון, ששמה 'מבצע יצחק', ובה נכתב: 'המטרה הכללית ליצור עובדה של חדירה עמוקה לתוך המשולש ולהוות לחץ מכל הצדדים על שטח מרכזי של האויב. "ירמיהו" [חזית הצפון] יתקוף ויכבוש את ג'נין'.⁵⁴ המערכה הבהולה נפתחה בשל חששות במטכ"ל, שהיה לחוץ מהפלישה הרב צדדית, שמא פני עיראק למתקפה בעמק יזרעאל בכלל ובעפולה בפרט.⁵⁵ בהערכת המצב של צה"ל נקבע שיש להקדים תרופה למכה על ידי השתלטות על כל השטח שמדרום לעמק יזרעאל עד ג'נין.⁵⁶ רק בדיעבד התברר שלא היו לעיראקים בשלב ההוא כל כוונות התקפיות, והראיה: הם לא התכוונו כלל למהלך הצה"לי והופתעו ממנו.⁵⁷ אם התכוונו העיראקים ליצור נקודת כובד בדרך לעפולה, כנטען בפקודה המקדימה למבצע, כיצד זה שבתחילת הקרב לא נתקלו יחידות צה"ל בכוחות אויב גדולים הערוכים להתקפה בסביבות ג'נין?⁵⁸

התקפת צה"ל הסתיימה בכישלון חרוץ ובהישג עיראקי, ועם זאת הביא כיבוש כוחות צה"ל את אזור מגידו ואללג'ון לייצוב קו החזית באגף הדרומי-מערבי של בקעת ג'נין (הבקעה המשתרעת בין ג'נין לגלבוע). עם תפיסת רכס הגלבוע בידי צה"ל נחסמו דרכי הפריצה של האויב מן המשולש לעבר עפולה ומזרח עמק יזרעאל. ב־5 ביוני 1948 כבש כוח של אלכסנדרוני בקרב קשה את הכפר הגדול קקון בצפון המשולש (גן יאשיה), וכך נוצרה חגורת אבטחה בין טול כרם לשפלת החוף.⁵⁹ אולם גם לנוכח הסער מסביב נשארה גזרת ואדי עארה עצמה כמעט בלתי מופרעת.

53 ראו, אלחנן אורן, 'מתני המדינה: התהוות הקו הירוק בשרון 1937-1947', בתוך: אבי דגני, דוד גרוסמן ואבשלום שמואלי (עורכים), **השרון בין ירקון לכרמל**, תל אביב 1991 (להלן: אורן, מתני), עמ' 422. יש להביא בחשבון שבסוף מאי 1948 הועבר גרוד 32 של אלכסנדרוני למבצע 'בן נון א" בחזית לטרון, וחזר מוכה רק לאחריו. על הגישה ההגנתית של אבן ועל הביקורת עליה ראו, בן פזי, **וכיתתו**, עמ' 208.

54 א"צ, תיק 42/957/1951.

55 ראו, פנחס עופר, 'הקרב על ג'נין במלחמת העצמאות', **עלי זית וחרב**, חוב' יב (2012), עמ' 138. בהערכת המצב של מפקדת החזית נכתב כי מגמת האויב היא 'צירת נקודת כובד בכיוון עפולה'.

56 שור, **הגורם העיראקי**, עמ' 177.

57 על תכניות המתקפה העיראקית ראו גם, מוריס, 1948, עמ' 214 עם הערת הסתייגות, עמ' 490 הערה 61. מלובני, **כוח המשלוח**, עמ' 167, כתב שבמקורות העיראקיים שהוא קרא לא נזכר מהלך צבאי לעבר חיפה או נתניה כדי לנתק את הרצף הטריטוריאלי של מדינת ישראל, וכי הרעיון לתקוף את נתניה עלה לאחר מכן.

58 שור, **הגורם העיראקי**, עמ' 191.

59 הקרב נחשב לגולת הכותרת של הישגי אלכסנדרוני בשרון. על קרב קקון ראו, אתר הבית של חטיבת אלכסנדרוני באינטרנט; שור, **הגורם העיראקי**, עמ' 230.

ההפוגה הראשונה

לכאורה התנגדה עיראק התנגדות מילולית, בקריאות נזעמות, להפוגה בקרבות שהושגה בתיווך האו"ם ב־10 ביוני 1948. בפועל היא הסכימה לה, 'מתוך רצון לשמור על אחדות הערבית'. הסתבר שמאחורי הקלעים עמדה הערכת המפקדים העיראקים שאין בכוחם להתמודד עם צה"ל, ודאי שלא ליזום.⁶⁰ אמנם במהלך ההפוגה התאמצו העיראקים לתגבר את כוח המשלוח, אך התגבור לא הביא לפעולה התקפית ממשית בגזרת ואדי עארה, כמו בגזרת אחרות. הסטטוס קוו נשמר, להוציא תגרות פה ושם.⁶¹

גם עיני מחלקת המבצעים במטכ"ל צה"ל, בהנחיית בן־גוריון, היו נשואות לזירות אחרות ולהתוויית המבצעים והקצאת הכוחות לגזרות שחשבה למכריעות. ביולי 1948 מאמצי צה"ל כווננו לחזית ירושלים (מבצע 'דני') ולחזיתות הדרום מול המצרים. למבצעים אלה נשאבה בין השאר חטיבת אלכסנדרוני, והיא השאירה את גזרת מערב ואדי עארה מדוללת ולא נכונה למבצעים התקפיים.

תוצאותיו של חודש הפלישה הבטיחו שלפחות לשתי חזיתות ליבה – חיפה ותל־אביב – לא נשקפה סכנה ישירה. גם הכוח העיראקי שנערך לעבר השרון ועמק יזרעאל לא נתפס כאיום ממשי מידי, וכאן אפשר היה להסתפק במגננה. אם כן, למרות חשיבותו האסטרטגית המובהקת תפס ואדי עארה מקום נמוך בסדר העדיפויות המדיני־צבאי של בן־גוריון והמטכ"ל בשלבים אלה של המלחמה. בכנס מפקדי החזיתות והחטיבות ביוני הסביר בן־גוריון: 'השאלה המרכזית היא איך לנצח ועלינו לקבוע איפה נוכל לתת את המכה הניצחת ולמי [...] מבחינה ערבית הליבה החיונית היא המשולש וכאן מרוכז הכוח הצבאי המעולה – הלגיון [...] מכה ניצחת לכוח וכיבוש המשולש על ידינו מבטיחים ניצחון. ברם, מבחינתנו המלחמה על ירושלים והמרחבים סביבה – היא המלחמה על הארץ. אם ננצח כאן – אפשר להניח שניצחנו'.⁶²

בן־גוריון אמנם הזכיר את כיבוש המשולש, אך התמקד באימים הצבאיים העיקריים מן הלגיון הירדני וצבא מצרים, ועדיין נמנע מהתוויית גבולות עתידית. מפיו של אלוף משה כרמל, מפקד חזית הצפון, שמע בן־גוריון: 'לא דרושה אופנסיבה בארץ כולה אלא דפנסיבה בחלק גדול, מתוך הישענות על המשקים ואופנסיבה במקום הדרוש'.⁶³ גם משה

60 יעל ורד, ההתפתחות המדינית בארצות ערב שהביאה למלחמת העצמאות והשפיעה על מהלכה, תל־אביב 1952, עמ' 62; א"צ, תיק 631/922/1975.

61 צבא עיראק תוגבר במהלך ההפוגה. נראה שהכוח העיראקי ערב חידוש הקרבות, במחצית השנייה של חודש יולי, מנה 7,500 חייל סדיר נוסף על 2,000 מקומיים. בתום ההפוגה הראשונה (10.7.1948) הועבר לארץ ישראל הג'חפל הרביעי. עוד ג'חפל, החמישי, מהדיוויזיה השנייה, הגיע לקלקיליה ב־10.9.1948 והתרכז במרכז המשולש, בסביבות שכם וחוארה.

62 דוד בן־גוריון, יומן המלחמה, תל־אביב 1982 (להלן: בן־גוריון, יומן), כרך ב, 18.6, עמ' 528. ההדגשה שלי.

63 שם.

קרמל וגם מפקד אלכסנדרוני, דן אבן, שדיבר אחריו, התאוננו על עייפות גדולה בקרב החיילים. ההפוגה הלמה את מצבם, אולם המצב האסטרטגי היה מסוכן ונזיל.

בעיצומה של ההפוגה הראשונה, ב־29 ביוני, הוציא המטכ"ל 'מצע למבצעים בחזית הצפון' המיועדים לכיבוש עם תום ההפוגה.⁶⁴ הוערך ש'יש נטייה של האויב העיראקי לקחת יוזמה בקנה מידה רחב: האחת, פעולה נגד עמדותינו במרחב ג'נין – גלבוש כפעולת סיוע לקאוקג'י בעמק יזרעאל מצפון, השנייה, נגד עמק בית שאן והשלישית, חידוש התכנית של התקפה רבתי על שפלת החוף'. במודיעין מפקדת חזית הצפון הצטברו ידיעות שהעיראקים בגזרת ואדי עארה עלולים לנוע 'מגמה אחת קדימה', ואם אלפאחם תשמש מרכז הכוחות.⁶⁵ כתמונת ראי קבעה הוראת ראש המטה הכללי העיראקי ב־20 ביוני: 'תפקידם של הכוחות העיראקים כיום הינו להגן על האזור בו הם חונים ולא לתקוף את היישובים הציוניים'. הסיבות: ההתעצמות שאינה מספקת בהשוואה לצה"ל, האמברגו על אספקת נשק והאכזבה מביצועי שאר המדינות.⁶⁶

עם פרוץ 'קרבות עשרת הימים' שב קיבוץ מענית לעמוד במרכז העניינים.⁶⁷ שני הצדדים רצו לשפר עמדות לפני פרוץ ההפוגה השנייה. סכב הקרבות נמשך ימים מספר. הוא החל ביוזמה ערבית ביום סיום ההפוגה הראשונה, 11 ביולי, לאחר מכן בתגובת כוחות אלכסנדרוני,⁶⁸ ובסופו נשאר מבוואותיו המערביים של ואדי עארה בידי צה"ל. ברקע אירועים אלה מאלפת עדותו של אחד מזקני כפר מייסר על המוטיבציה של הצבא העיראקי: 'למתקפת הנגד אספו 300 אנשים מג'ת ומהכפרים בסביבה [...] המפקד העיראקי לא רצה לתת להם לעבור [...] רק אחר תחנונים. העיראקים היו בבקוה והיו להם תותחים. ביקשנו מהם לירות. ענה אחד התותחנים: "אסור לי לפגוע ביהודים. יש לי פקודות" [...] הצבא העיראקי לא רצה להילחם. לא היתה להם פקודה'.⁶⁹

פירוש ההפוגה השנייה של שני הצדדים בגזרת הוואדי היה גמיש. פה ושם התנגשו חוליות, פה ושם בוצעו פשיטות קטנות. לא מעבר לכך. הצדדים התכוננו לסיבוב קרבות נוסף, שלא היה ספק שאכן יגיע.⁷⁰ דו"ח מודיעין מ־11 בספטמבר 1948 העריך כי 'לצבא

64 א"צ, תיק 42/957/1951.

65 שם, תיק 1/46/1954.

66 שור, הגורם העיראקי, עמ' 276.

67 ברקת, מענית במערכה.

68 שור, הגורם העיראקי, עמ' 306.

69 עדות אבו חאלד, בתוך: ברקת, מענית במערכה, עמ' 10. על עדות זו הוסיף איש גן שמואל, מלוחמי אלכסנדרוני: 'האמת שהעיראקים לא חיפשו אף פעם התנגשות. היו להם תותחים שכמעט לא השתמשו בהם. זו היתה גזרה די שקטה'. עם זאת יומן המערכה של מענית משקף חילופי יריות במהלך כל יולי, אוגוסט, ספטמבר ואוקטובר 1948.

70 שור, הגורם העיראקי, עמ' 303. ב־14.7.1948 התקדם כוח עיראקי עם שלושה משוריניים לעבר כביש הסרגל והשתלט על תל דהב (מדרום לצומת) ועל מחנות הצבא של שדה מגידו. צה"ל ערך בתגובה פשיטה על כפר זלפה בליל 16.7.1948. למחרת שוב תקפו את לג'ון עיראקים בכוח שריון קטן ויחידת רגלים. גרוד גולני 14 הזעיק כוח מהיישובים הסמוכים והכיל את האירוע; הכוח העיראקי נסוג. תל

העיראקי, בן 4 החטיבות, מגמות תוקפניות'. בין שאר הכיוונים האפשריים למתקפה עיראקית העריכו כותבי הדו"ח ששדה התעופה עין שמר, ציר אללג'ון-חיפה וכיוון עפולה הם יעדים מועדפים, אולם בסופו של דבר הייתה הערכה על התקפות לעבר מפרץ חיפה ולכיוון נתניה, ש'נראה הקרוב ביותר'.⁷¹ הטעם המשוער לכך היה: 'המטרה העיקרית תהיה כיבוש חיפה והפעלתם מחדש של בתי הזיקוק שהשבתתם גרמה נזקים חמורים לכלכלה העיראקית. כיבוש חיפה הוא מטרה מטת כף שיהיו לה השלכות אסטרטגיות מרחיקות לכת'.⁷² בפועל, העיראקים רק העמיקו את המגמה שכבר הסתמנה קודם כן, והתרכזו במגננה בלבד.

מספטמבר 1948 ואילך לא נערכו קרבות בהיקף ניכר בגזרת גדוד 14 מחטיבת גולני, האחראי לגזרת לג'ון, אולם ההפוגה לא הפיגה את הסיכונים שבחיכוך שנוצר בין הצדדים. האפיון: מיקוש דרכים, כולל בכביש הסרגל, חילופי יריות בין המוצבים וירי על תחבורה. הזירה אופיינה כ'בלתי יציבה' אך לא קריטית. ערביי אום אלפאחם לחצו על מפקדת העיראקים לכבוש את אללג'ון עוד לפני עונת הגשמים ועונת המזרע; משלחת מזקני הכפר הזהירה שאם לא כך, יימסרו האדמות ליהודים.⁷³ הצבא העיראקי אישר אפוא לכווחות המקומיים – גדוד 'כרמל' – לשוב ולהשתלט על משטרת אללג'ון. ב-25 באוקטובר התפתח יום קרב ארוך על משטרת אללג'ון; עם תומו נשארה המשטרה בידיים יהודיות. זה היה הניסיון האחרון לכבוש את אללג'ון. בקצה הדרומי-מערבי של הוואדי תקף בליל 27-28 באוקטובר בהפתעה גמורה כוח מגדוד 'שעראוויה' את משלט 11, ליד שדה התעופה עין שמר, וגירש את החיילים שהיו במקום. הדו"ח היבש של אלכסנדרוני חשף כלימה לא קטנה: 'חיילנו, שמונה עשרה במספר, נמלטו כל עוד רוחם בם. שלושה נהרגו, שניים נלקחו כנראה בשבי. התקפת האויב הצליחה במלואה'.⁷⁴ בכל מקרה דובר בתקריות מקומיות שלא השפיעו על הזירה כולה.

הפעילות הצבאית של צה"ל עד ראשית 1949 עמדה גם היא בסימן מגננה ומיצוב הקיים. כישלון 'יצחק' במזרח וחולשת אלכסנדרוני במערב, נוסף על ריכוז המאמץ בחזיתות אחרות, השאירו את הסטטוס-קוו בוואדי עארה על כנו. לעיראקים היו דאגות משלהם. עיקר חששם היה ניתוק מצירי האספקה והפינוי המחברים את המשולש אל עבר הירדן דרך

71 דהב, מדרום לכביש הסרגל, שני קילומטרים ממזרח ללג'ון, נעשה מוקד להתנגשויות מ-1948. 23.7.1948 ועד 28 בו. אנשי גדוד 'כרמל' הפלסטיני-עיראקי נאחזו בו פעמים מספר והוכרחו על ידי יחידות גולני לאחר התכתשות קצרה, ומנגד נכשל ניסיון של צה"ל לתפוס עמדה באזור רגבים בחץ גדוד 'כרמל'.

71 דוח מודיעין, א"צ, תיק 172/7249/1949.

72 חזית א', פקודת מבצע סתיו, 18.9.1848 אי"ט. בסעיף 'ידיעות' נכתב: 'האויב עורך את עצמו לפעולת התקפה נגד מדינת ישראל העולה להיפתח מיום 20.9. כוחות העיראקים בעצמה של שלוש בריגדות מרוכזות בתוך המשולש עלולים לתקוף שמגמתם התקפה רבתי מערבה אל הים או תנועה לעבר חיפה'.

73 דני הדרי, חזית הצפון במלחמת העצמאות, לא פורסם, באדיבות המחבר (להלן: הדרי, חזית הצפון), עמ' 208, אי"ט.

74 א"צ, תיק 100/922/1975.

צווארי הבקבוק, גשרי המיה ואלנבי.⁷⁵ ואדי עארה נראה מכאן ואילך פוטנציאל לאיום יותר מבסיס להישג, אולם כל עוד לא נחתמו הסכמים הייתה שרירה וקיימת המחויבות העבר-ירדנית והאחריות העיראקית לתושביו המתוחים של ואדי עארה. עם זאת, מבחינה מדינית לא היה מכאן ואילך ערך להימצאות צבא עיראק על אדמת ארץ ישראל, וכל תכלית קיומו הייתה להיות למעשה כלי בידי עבדאללה מלך עבר הירדן במשא ומתן המדיני הצפוי לבוא לאחר המלחמה. כך אירע שצבא גדול למדי, שחזיתו ניצבה בגבול מפותל, ארוך, פרוץ, לא יציב וללא הסדר, היה לאבן ענקית שאין לה הופכין בעוד שוליה בקו המגע תוססים. העיראקים העריכו, בצדק, שהגיע תורם. הסיבות לדחיית מבצעי צה"ל בצפון ועוד מבצעים בגזרת המשולש נבעו עד כה, ככל הנראה, מתפיסת סיום המלחמה של דוד בן-גוריון, שמטרתה האסטרטגית-מדינית הייתה חתירה להסכם עם עבדאללה, מלך עבר הירדן. ברם פקודת מבצע 'דינה' של חזית הצפון, ב-15 בנובמבר 1948, איששה לכאורה את חששותיהם.⁷⁶ מטרת המבצע, נכתב בכותרת, הייתה 'להשמיד את הכוחות העיראקיים במשולש, להשתלט על כל שטחו ולהציב קו הגנה סופי לאורך הירדן'. לצורך זה הקצה המטכ"ל כוחות גדולים מאוד של כמה חטיבות; על חזית ב' (מרכז) הוטל לפעול באזור המשולש, ועל חזית א' (צפון) הוטל לכבוש את ואדי עארה – ואום אלפאחם במרכזה. בנובמבר 1948, לאחר שמצרים לא גילתה נכונות למבצעים נוספים, הבינה גם עיראק שתפקידה בארץ ישראל עומד להסתיים.

משא ומתן ואיומים צבאיים

'אנו עומדים בפני מערכה משולבת גם צבאית וגם מדינית. אין לחשוב שרק גורם אחד מאלה יכריע', אמר דוד בן-גוריון ב-27 בספטמבר 1948 לפני מועצת המדינה הזמנית.⁷⁷ חודש לאחר מכן, ב-31 באוקטובר 1948, לאחר הצלחת מבצעי 'יואב' ו'חירם', כתב ביומנו:

הערב התייעצנו ידיו דורי ואנוכי. יגאל שאל מה הלאה? אם במשך הימים הקרובים לא ייפול משהו חמור בפריס [שם התכנסה מועצת הביטחון], עלינו להרעיש [להתקיף] המשולש וג'נין, אום אל פאחם, טול כרם, בית נבאללה וטובס. יגאל סבור שלשם כך דרושות] ארבע חטיבות ויש לו רק שלוש. אם נגיע לשכם תיפול רמאללה מאליה וירושלים תשחרר, הלגיון יכרח לעבר הירדן והארץ כולה תהיה בידנו. הדרך הטובה ביותר לשחרר את ירושלים היא התקפה רבתי על המשולש בחלקו הצפוני. המטרה – בריחת הלגיון.⁷⁸

75 שור, הגורם העיראקי, עמ' 423.

76 א"צ, תיק 42/957/1951. על מבצע 'דינה' ראו גם, הררי, 'מבצעים שלא בוצעו', חזית הצפון.

77 בן-גוריון, יומן, כרך ג, עמ' 725. ראו גם, תעודות למדיניות החוץ הישראלית 2, אוקטובר 1948-אפריל

1948, 27.9.48, עמ' 264, ארכיון המדינה (להלן: א"מ).

78 בן-גוריון, יומן, כרך ג, 31.10, עמ' 790.

חודשיים אחר כך כתב בן-גוריון לראובן שילוח: 'עלינו ליישר קו לטרון, לקבל מעבר לאוניברסיטה, להעתיק קו הגבול בתיכון מזרחה, תמורת זה נסכים להעתק הקו המזרחי בדרום ולתת עזה לעבדאללה'.

בהירגע שדה הקרב באופן יחסי הוסט מרכז הכובד אל הבמה המדינית, ובשומרון היו הידיים ידי העיראקים והקול קולו של מלך עבר הירדן. מגעים חשאיים התנהלו זה זמן בין נציגי ישראל למלך עבדאללה בשני ערוצים מרכזיים, מדיניים וצבאיים. הערוצים הצבאיים נהלו בידי אנשי שטח כמפקד ירושלים משה דיין ומקבילו העבר-ירדני עבדאללה א-תל, ואילו הערוצים המדיניים נפתחו בעקיפין ובמישרין, לעתים על ידי מסרים של אנשי קשר כשגרירים ואנשי סוד.⁷⁹

הקלפים בידי המלך עבדאללה לא היו רבים. שניים מהם נראו נושאי משמעות למשא ומתן: הוא החזיק במאחזים סביב ירושלים ובתוכה והוא אחז באמצעות העיראקים בעורק החיוני של ואדי עארה. צעדיו כווננו ללא ספק ליציאה מן המלחמה, אבל מרחב התמרון שלו היה מוגבל: נסיגת צבאו ללא הסכם מקווי המגע תגרור גם נסיגה של העיראקים, תביא אל ממלכתו גל פליטים, תכביד על עבר הירדן ותעורר זעם בעולם הערבי.

בשבוע השני של דצמבר 1948 עמדה לפני בן-גוריון וצמרת המדינה והצבא דילמה: היכן לחדש את המערכה? לבן-גוריון היה ברור שהמהלכים כעת מכוונים לקביעת תצורת סיום המלחמה: גבולות, הסכמים והסדרים טריטוריאליים. זה זמן אותרה המגמה של מצרים ועבר הירדן ליציאה מן המלחמה, אולם באילו תנאים? בדיון מדיני בממשלה ב-18 בדצמבר, לקראת חידוש המלחמה, הרצה בן-גוריון את השקפתו לפני השרים: 'זה הזמן לחתור להסכמים שיעצבו את הגבולות העתידיים שכן העלייה דורשת הפסקת מלחמה [...] הציבור שיכור ניצחון מחוסר ידיעה'.⁸⁰ אולם האם להסכים הסכמה אפרוירית לסיפוח השומרון לעבר הירדן? בן-גוריון התלבט. הוא לא נטה לוותר בנקל אלא רק כחלק ממה שכינה 'סידור כללי'. לא היה לו ספק שהמותניים הצרים של המדינה בשרון מחייבים להזיז את הגבול מזרחה: 'איני מאמין כי נוכל להרחיב את המסדרון ולהשתלט על דרך ואדי עארה בדרכי שלום', אולם בשלב זה הייתה החזית המצרית עדיפה. רוב השרים תמכו בגישת 'מצרים תחילה'; כל מפלגה מטעמה. בן-גוריון גרס שיש סיבות נוספות לחתור לסיום המלחמה גם במחיר פשרה טריטוריאלית. היישוב הגיע למיצוי כושר הגיוס שלו ונאנק תחת עול הגיוס המתמשך, ובן-גוריון הביט גם במשק ובכלכלה. בסופו של הדיון

79 על המגעים בין ישראל לעבר הירדן ראו, גלבר, *החבצלת*, עמ' 903 ואילך; הנ"ל, *קוממיות*, עמ' 436 ואילך. על אנשי קשר מגוונים והעברת מסר באמצעות הנציג האמריקני סטייבלר ראו שם, עמ' 439. סנונית ההסדרים הראשונה הושגה בין מפקד ירושלים סא"ל משה דיין לעבדאללה א-תל הירדני ב-3.11.1948. בהסכם על הפסקת אש בירושלים, ובה בעת ייצגו אליהו ששון, ראובן שילוח ומשה שרת את הזרוע המדינית בשיחות מדיניות בלונדון ובפריס.

80 בן-גוריון, *יומן*, כרך ג, 18.12, עמ' 885.

קבע בן-גוריון: 'סיכמתי: עושים הפעולה נגד הנגב, לא משנים את המעמד של ירושלים, מנהלים עם עבדאללה שיחות על שלום'.⁸¹

בעוד המבצע בנגב נגד המצרים (מבצע 'חורב') קורם עור וגידים, הכינו המטכ"ל וחזית הצפון את מהלכיהם נגד הצבא העיראקי. במטכ"ל רווחה התחושה כי אפשר לנצל את עליונות צה"ל למהלכים ביצועיים גם בשומרון וגם בוואדי עארה. דו"ח מודיעין מ-2 בנובמבר 1948 מחזית ג'נין מספר על הלכי הרוח בין הכפריים: 'אחרי מערכת לג'ון יבואו היהודים ויש להיכנע'.⁸² מדו"ח של מטה שירות המודיעין מ-10 בינואר 1949 עולה כי הייתה בעיית מורל קשה בחיל המשלוח העיראקי. קנה המידה: מספר העריקים. לפי הערכה מינימלית הגיע אחוז העריקים בגרודי המקומיים (הפלסטיניים) לעשרה אחוזים, והיה גבוה בהרבה מזה של החיילים העיראקים הסדירים.⁸³ הירדנים, שקראו את המצב לאשורו, חששו מהתמוטטות אגפם הצפוני – העיראקי – בשומרון. זה זמן רב לא יזם הצבא העיראקי רכב, החורף הקשה על חייליו, המורל היה ירוד וקווי הלוגיסטיקה הארוכים שעברו דרך ממלכת עבר הירדן הקשו על הגעת האספקה ליעדה. השמועות על הסדר עבר-ירדני-ישראלי קרוב הגדילו את החששות בקרב העיראקים שמא יבודדו בשדה הקרב.⁸⁴

ברם המגמה האסטרטגית של בן-גוריון הייתה מרחיקת לכת יותר. שורת מבצעים צבאיים שהתווה הייתה אמורה לשמש זרוע אלימה למדיניות. החוקר שמואל שני כינה אותה 'שלום מוכתב'.⁸⁵ בסעיף המטרות של מבצע 'דינה' נקבע: 'א' הדיפת הצבא העיראקי מאזור ואדי עארה ומאזור הגבעות החולשות על מרכז הארץ; ב' הפעלת לחץ על המלך עבדאללה להיכנס למשא ומתן על הסכם'. הזיקה בין שני הסעיפים נראתה מובהקת.

מבצע 'חורב', שהביא בדצמבר 1948 לידי מיצוי מיטבי את יכולותיו המבצעיות של צה"ל, הופסק בלחץ בריטי-אמריקני,⁸⁶ אולם החיש את המגעים עם עבר הירדן. ב-30 בדצמבר 1948 החלו שיחות השלום בדרג של נציגים. מפקד ירושלים משה דיין והיועץ לעניינים מיוחדים ראובן שילוח, שגילה עמדה נוקשה למדי, ייצגו את ישראל. לצד סוגיות חלוקת ירושלים, קו הגבול ובעיית הפליטים, עלתה גם שאלת הגבול במשולש ובוואדי עארה. שילוח ציין שישראל לא תקבל בשום אופן את הגבול הצבאי הקיים כגבול קבע ושיהיה הכרח להכניס

81 שם; דיון מדיני לקראת מבצע 'חורב', 18.12.1948, פרוטוקול ישיבת הממשלה, עמ' 444, א"מ.

82 דו"ח מודיעין, חזית ג'נין, 2.12.1948, א"ט.

83 דו"ח מטה שירות המודיעין, 30.1.1949, שם.

84 ראו, אורן, מתני, עמ' 431.

85 שמואל כהן-שני, **בנעליים מאובקות ובעניבה**, תל אביב 2002 (להלן: כהן-שני, **בנעליים**), עמ' 26.

86 ב-29.12.1948 קיבלה מועצת הביטחון החלטה על הפסקת אש מיידית ועל נסיגה לעמדות שהחזיקו בהן הצדדים לפני המבצע. הבריטים טענו כי בהתאם להסכם האנגלי-אמריקני משנת 1936, עליהם להגן על מצרים. הם הציגו לישראל אולטימטום התובע נסיגה לגבול הבין-לאומי. מכיוון שלא הייתה לבריטים נציגות דיפלומטית הועבר האולטימטום דרך וושינגטון. ארצות הברית הצטרפה לאולטימטום והעבירה אזהרה חמורה מהנשיא הרי טרומן, ובן-גוריון הורה לכוחות לסגת. עד בוקר 2.11.1949 נסוגו כל הכוחות מסיני.

בו שינויים. הוא גם רמז שישיראל אינה רואה את סיפוח הגדה המערבית לממלכת עבר הירדן כמובן מאליה. כך הוא יצר במשא ומתן זיקה בין הגבול בחזית העיראקית לגורלה של ארץ ישראל כולה. עמדת הפתיחה גובתה אפוא באיום צבאי מובהק. הנציג העבר-ירדני, א-תל, ענה שהגבול הירדני כולל את קו התיחום שקבע הצבא העיראקי, והדבר מקובל גם על המלך ועל העיראקים, אולם הוא טען שהמלך מקיים מגעים עם ממשלת עיראק להוצאת צבאה. התשובה הייתה רחוקה מלספק את ישראל. בהנחיית בן-גוריון סירבו שילוח ודיין להרחיב את 'הסכם ההפוגה הכנה' שנחתם בין א-תל לדיין גם לאזור החזית העיראקית.⁸⁷ בו ביום כינס בן-גוריון התייעצות מדינית וצבאית בדרג הבכיר ביותר לדון על 'השלוש עם המלך'.⁸⁸ האלוף יגאל ירין אמר שהבעיה הבולטת בכל השאלות היא בעיית המשולש. 'אנו צריכים לקבוע בבחירות מה הוא הקו הצבאי-גיאוגרפי לגבי המשולש'. לדעתו התשובה ברורה – הקו הנוכחי באזור המשולש אינו קו גבול בשביל מדינת ישראל; המינימום הוא ואדי עארה, אום אלפאחם והסביבה. 'איני מדבר על טול כרם ולא על קלקיליה, שהם [לא] צריכים להיות בשטח מדינת ישראל. גבול המדינה צריך להיות על הרכס הראשון של ההרים. זו הבעיה הצבאית הניצבת בפנינו לאחר סיום המלחמה בדרום. התמורה לעבדאללה היא שהוא יקבל את שכם'. ירין תמך בכך שאין לדבר עם עבדאללה עד שייכוננו התיקונים במשולש, ובן-גוריון הדגיש: 'אתמול ציינו קטלוג של שאלות בעיקר בסוגיות הקשורות לירושלים, אולם היום חשוב במיוחד הם תחומי המשולש. באופן מיוחד חשוב ואדי עארה. זו הדרך לעמק. קושי גדול הוא שאנחנו איננו יכולים להשלים עם הגבולות. הוא [עבדאללה] אינו יכול להשלים מלכתחילה, אבל ישלים בדיעבד, הוא אינו יכול למסור לנו מלכתחילה את ואדי עארה וטול כרם'. ירין הוסיף: 'אם להיות מעשיים, אם מדברים על הגבולות, יש לדעת איך ורק גורם אחד והוא הצבאי. כל הגורמים האחרים הם משניים'. גם משה דיין צידד במימוש האיום.

ב-16 בינואר 1949 חודש הקשר האישי עם המלך עבדאללה, קשר שנותק מאז פגישתו עם גולדה ב-12 במאי 1948. ששון ודיין נפגשו עמו בארמון החורף שלו בעיירה שונה. היה ברור שנוכחות העיראקים במשולש היא אחת מאבני הנגף העיקריות בדרכו של המשא ומתן, אולם לעת הזאת רבו הסימנים, בעיקר ממקורות מודיעיניים, כי פני העיראקים להעברת השטח שבשליטתם לידי הלגיון.⁸⁹

87 'קבעתי שאין אנו רוצים להקפיא את ההפוגה. לכן יש לדבר רק על שביתת נשק ושלום. לא לדבר עם העיראקים על 'הפוגה כנה' וגם לא עם עבדאללה'. בן-גוריון, יומן, 30.12.1948. כרך ג, עמ' 872.

88 שם, 30.12.1948, עמ' 913.

89 נודע (כנראה מהאזנה) כי בדיונים שבין חיל המשלוח לבין הלגיון סוכם שב-12 במאס יתחילו העיראקים להעביר את השטח שבשליטתם לידי הלגיון, ויסימו את העברתו בתוך 15 יום. גלבר, החבצלת, עמ' 911; קובץ תעודות משרד החוץ, 11.2.1949, מכתב משה דיין לדורי ושרת: העיראקים הסכימו עקרונית למסור לעבר הירדן את שטח המשולש, א"מ.

בישיבת המטה הכללי ב־17 בינואר 1949 דיווח האלוף שלמה שמיר, מפקד חזית התיכון, שהכוח העיראקי בגזרתו מונה שישה גדודים ואחד מהם התבסס בכפר קרע,⁹⁰ ומפקד חזית הצפון, אלוף משה כרמל, העריך שעם שתי חטיבות הוא יכול לכבוש את ואדי עארה בתוך 48 שעות. חזיתות התיכון והצפון פרסמו הוראות כוננות למהלכים התקפיים נגד העיראקים בקו ואדי עארה והמשולש.⁹¹ האופטימיות של חזית הצפון התבססה על דו"חות מודיעין שמפקדת העיראקים נטשה זה כבר כל הלך רוח תוקפני ומורגשת שם אוזלת יד בשל מחסור בנשק, בתחמושת ובכוחות עתודה. המפקדה העיראקית התלוננה על כוח קטן ביחס לקווי חזית ארוכים ועל היעדר יכולת לתת מענה לאיומים המצטברים.

לכל הצדדים היה ברור שעליונותו הצבאית של צה"ל מקנה לדרג המדיני יד ארוכה למימוש היעדים המדיניים. ב־4 במארס 1949 החל המשא ומתן עם עבר הירדן בשני ערוצים, במלון השושנים ברודוס ובירושלים. למרות המחטף המהיר של מבצע 'עובדה' הוריעו העבר־ירדנים כי הם מוסמכים לנהל את המשא ומתן גם בשמה של עיראק. בעניינים שעמדו לפני הכרעה היו גם ואדי עארה והמשולש.

ב־14 במארס חזר בן־גוריון וקבע שיש לאיים על העבר־ירדנים בפעולה אם לא יסכימו לתיקון הקו במשולש.⁹² לשיקוליו של בן־גוריון בעניין הזנת הגבול נוספו שיקולים כלכליים שאותם הגדיר 'חיוניים'. הוא דרש לבדוק אם ההסכם החדש יאפשר לישראל לבנות את המוביל הארצי.⁹³ ב־24 במארס הטיל את מלאכת הבדיקה על צוות מומחים ועל אג"ם מטכ"ל, וכתב ביומנו: 'הועדה נפגשה עם ראשי אג"ם ודנו על פיתוח הארץ במידה שזה קשור בצבא. קו המים עובר על רכס הרי התיכון [מעבר הרי אפרים] שאינו עכשוו בדינו [רק חלקו]. הטלתי על אג"ם לברר האם קו המים הוא ממזרח או ממערב הקו המוסכם החדש ביננו לבין עבדאללה'.⁹⁴

אולם ראש הממשלה עדיין חשש מתגובה בריטית למהלך צבאי רחב היקף, ולא היה זה חשש בעלמא. המלך עבדאללה, שחשד כי מטרת ישראל היא להשתלט על השטחים שהעיראקים עתידים לפנות, הזעיק את פטרונו הבריטי, והשגריר הבריטי בעבר הירדן, אלק קירקברייד, קרא לארנסט בוויז להושיט סיוע דיפלומטי לערכים ולהגביר את הלחץ על ישראל.⁹⁵ בשל אוירת משבר זוטא בשיחות הוזעק משה דיין מהמלון ברודוס חזרה למעבר מנדלבאום בירושלים. ב־18 במארס בערב הוא נפגש עם א־תל ודרש ממנו לקבל את ואדי עארה ואת ההרים החולשים ממזרח על הוואדי ועל שפלת החוף. הדרישה שהציגו נציגי צה"ל למשא ומתן הייתה להרחיב את מותני המדינה. הקצין העבר־ירדני השיב שבשל

90 כהן־שני, *בנעליים*, עמ' 99.

91 על מבצע 'פת' ראו שם, עמ' 100.

92 בן־גוריון, *יומן*, כרך ג, 14.3.1949 (שיחה עם שילוח), ע' 976.

93 אורן, *מתני*, עמ' 435.

94 בן־גוריון, *יומן*, כרך ג, עמ' 982.

95 גלבר, *קוממיות*, עמ' 451.

העיראקים ודעת הקהל אין הם יכולים להיענות לדרישה זאת. דיין איים ואמר לו שאם כן, מוטב שלא יקבלו עליהם את האחריות לחזית העיראקית, הואיל והמלחמה תתחדש בה.⁹⁶ החשש מחידוש הקרבות הביא גם למעורבותם של האמריקנים. משרד החוץ של ארצות הברית מחה על ריכוז כוחות ישראליים בסביבות בנימינה, פרדס חנה, ואדי עארה ואללג'ון. המחאה ביטאה את דאגת ארצות הברית, כחברת 'ועדת הפיוס',⁹⁷ מאפשרות של פריצת מעשי איבה רשמיים. ישראל הרשמית ענתה: 'ארצות הברית הרחיקה לכת בפרשנותה בנוגע לדיווח כלשהו אודות תנועת כוחות' והביעה עלבון מההתערבות בענייניה הפנימיים.⁹⁸ יומיים לאחר השלמת מבצע 'עובדה', ב־12 במארס, הוצאה במטכ"ל פקודת התראה למבצע 'שן תחת שן' (שת"ש). מטרתו הייתה השתלטות על השטחים המוחזקים בידי העיראקים שישראל תבעה במשא ומתנה עם עבר הירדן.⁹⁹ מטרת המבצע תאמו את תביעות ישראל מעבר הירדן במהלך המשא ומתן על הסכם שביתת הנשק. ישראל הודיעה לאו"ם ולעבראללה שלא תסכים להיערכות הצבא העבר-ירדני במקום הצבא העיראקי אלא אם כן יורחק קו הגבול וואדי עארה יעבור לשליטה ישראלית, כולל הרכסים שמזרח לו. בפקודה מעודכנת מ־16 במארס נאמר שהיעד הוא כיבוש זכובה, אום אלפאחם, ערעארה והשתלטות מלאה על כל ואדי עארה, כלומר כיבוש השטחים השולטים על הציר כולו כדי להבטיח את התנועה בואכה כביש הסרגל.¹⁰⁰ נקבע גם תאריך ליום העי"ן – 20 במארס. ההכנות למבצע היו גלויות לעיני העיראקים, שסירייהם חצו את הקווים ואיתרו שטחי כינוס של יחידות צה"ל שנערכו למבצע בסביבות חדרה, והם פנו לארצות הברית וביקשו את התערבותה למניעתו.¹⁰¹ בד בבד למדו שירותי המודיעין של צה"ל שיחידות מצבא עיראק כבר הזמינו הובלה מזרחה. בין עמאן לבגדאד החלה התרוצצות. ראש ממשלת עיראק, נורי סעיד, נפגש בבהילות עם המלך עבדאללה, מסר לו ייפוי כוח לדבר על שביתת נשק עם היהודים גם בשם העיראקים ולחץ עליו לקבל את האזור במהירות.

96 משה דיין, אבני דרך, ירושלים 1976 (להלן: דיין, אבני דרך), עמ' 86.
 97 שלושה חודשים לאחר הירצחו של ברנדוט החליט האו"ם בהחלטת עצרת 194 מתאריך 11 בספטמבר 1948, על הקמת 'ועדת פיוס' (Palestine Conciliation Commission). בהחלטה זו הוסמכה ועדת הפיוס לנקוט צעדים כדי לסייע לממשלות ולגורמים הנוגעים בדבר לקדם את הסכמי שביתת הנשק שנחתמו לאחר מלחמת העצמאות, ולהשיג הסכם שלום כולל בין מדינת ישראל למדינות ערב. על פי המלצת הוועדה כונסה ועידת לוזאן במטרה לגבש הסכמים כולל.
 98 מברק מוצפן, 10.3.1949, א"מ, תעודות מדיניות החוץ, ג, עמ' 484.
 99 הפקודה המקורית של 'שת"ש' הוגדרה כך: 'על חזית א' הוטל התפקיד ליישר את הקו בהרי אפרים עד לכביש ואדי ערה לאורך גזרתנו וגזרת חזית ב'. כללי: במסגרת הפעולות למניעת שוד וביצוע תיקונים קטנים בקו הגבול, אי"ט, מכל 76, תיק 3. לימים, בשנת 1994, טען מולה כהן בראיון לעיתון הארץ שמטרת המבצע הייתה לכבוש את כל הגדה. זו כנראה הייתה משאלת לב של יגאל אלון שבאה לידי ביטוי בדרכים רבות; בן גוריון ודאי לא תמך בה, ומכל מקום אין לכך ביטוי בפקודות המבצע.
 100 שם. על מבצע 'שת"ש' ראו בהרחבה, כהן-שני, *בנעליים*, עמ' 147 ואילך.
 101 גלבר, *החבצלת*, עמ' 918.

כמעט בו בזמן נפתחו בארמון המלך בשונה שיחות סודיות ישירות, ללא תיווך האו"ם, בין ישראל, שנציגיה היו משה דיין ויהושפט הרכבי, לעבר הירדן. דיין הכתיב את השיטה: 'לא ננקוט בשיטה של בקש הר כדי לקבל עכבר. נפעל ללא תגרנות מזרחית', והניח לפני המלך עבדאללה את הדרישה האולטימטיבית לכביש ואדי עארה, לעפולה ולגבעות שבסביבות טול כרם וקלקיליה, בלא לכלול את העיירות עצמן.¹⁰² הדרישות נראו לעבדאללה קשות. היה להן גם היבט כלכלי של אובדן האדמות הפוריות בשרון ובעמק עירון, בעוד עבר הירדן הייתה מוצפת בפליטים. מנגד, על שולחנו הייתה מונחת חוות הדעת הצבאית של מפקד הלגיון, גלאב פחה, שצבאו לא יוכל להחזיק בשומרון – והמליץ לפנות למעצמות.¹⁰³ בנסיבות אלה הציע יגאל אלון לראש הממשלה, מנימוקים ביטחוניים ובהדגישו את הצורך לשלוט בערוץ הירדן, להכשיל את המשא ומתן ולהתייצב על הירדן. בן-גוריון דחה את ההצעה. הוא כבר עלה על דרך ההסדרים המדיניים והשיקולים הדמוגרפיים.

ב-21 במארכ 1949 הוחזרו לבסיסן החטיבות שנועדו למבצע 'ש' ש' שילוב הלחצים הצבאיים והמדיניים נשא פרי וזירו את החלטת המלך עבדאללה, ובליל 23 במארכ נפלה ההכרעה.¹⁰⁴ דיין סיפר:

חזרנו למלך. הבנו שהלילה ייחרץ דבר. הדיון היה מייגע וארוך. ב-03:00 לפנות בוקר נסתיים המשא ומתן והמפות נחתמו. המלך הסביר את כוונתו הקורבן שהוא מקריב. לא התאפקתי ואמרתי לו כי שלושת אנשי הצבא שכאן, דיין, הרכבי ואנוכי, איבדנו את אחינו הצעירים במלחמה זו שלא רצינו בה. על ויתורים ועל פשרות היה טעם לדבר לפני המלחמה כדי למנוע אותה. עכשיו צריך לשאת בתוצאות ולסיימה. בסופו של לילה הוגשה מתנה למלך: תנ"ך בכריכת כסף. הכול היו עייפים ואיש לא שמח. לבסוף אמר המלך בחיוך יגע: 'הלילה גמרנו את המלחמה. הבאנו את השלום'.¹⁰⁵

למחרת הושג הסכם כולל וסוכמו לוחות זמנים לפינוי הכוחות העיראקיים ממזרח לוואדי עארה. נקבע שהאזור שממערב לדרך בקה-ג'לג'וליה ומשם ממזרח לכפר קאסם, יפונה בתוך חמישה שבועות מיום החתימה על הסכם שביתת הנשק. אזור ואדי עארה מצפון לבקה ולזבובא (מצפון לגבעת עוז) יפונה בתוך שבעה שבועות מיום החתימה על הסכם שביתת הנשק, וכל יתר האזורים – בתוך 15 שבועות. כמו כן הוסכם שכוחות עבר-ירדניים יתפסו את עמדות הצבא העיראקי במשולש רק לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק. על עבר הירדן הוטל לערוב לכל הכוחות העיראקיים בארץ ישראל. ישראל הייתה צריכה להבטיח את

102 דיין, אבני דרך, עמ' 87.

103 אורן, מתני, עמ' 434, מסתמך על זיכרונות מפקד הלגיון גלאב פחה.

104 דיין, אבני דרך, עמ' 88.

105 שם.

זכויות הכפרים והכפריים שעמדו להיכלל בקו הגבול החדש, לאפשר להם לעזוב ולקחת את רכושם ולזכותם בפיצויים הולמים על אדמתם.¹⁰⁶

כ־3 באפריל עוגנו הסיכומים הליליים עם המלך עבדאללה בהסכם המשא ומתן ברודוס, והעיראקים החלו לצאת מקו החזית ללא שהות. מסיבות פנימיות החליטה ממשלת עיראק להחזיר את הצבא בהדרגה, והתופים שליוו אותו בעת כניסתו הוחלפו בקולות דממה. כ־7 באפריל 1949 החל הלגיון לקבל את החזית מידי חיל המשלוח העיראקי. תגובת התושבים הפלסטינים בשומרון ליציאת העיראקים ולכניסת הלגיון הייתה מעורבת. כאמור, מגדודי המקומיים רבתה העריקה, אולם הידיעות על המתקם ברודוס שימשו כר פורה לחששות תושבי הכפרים מאפקט הדומינו הצבאי והמדיני שעלול להביא את צה"ל וישראל לשלוט בהם ובגורלם.¹⁰⁷ טוביה לישנסקי, איש עין השופט ומפקד יחידת המיעוטים, סיפר על דרכי ההשתלטות על הכפרים:

נקבע שהיחידה שלנו [יחידת הדרוזים] ביום ביצוע ההסכם תקבל את השליטה על ואדי עארה. ואמנם באותו יום הפעלנו את היחידה. היא נכנסה ותפסה מאחזים במקומות עיקריים. הושבנו כוחות במגידו, באום אל פאחם, בבקה אל רביע, במשטרת כרכור [...] חוץ מזה עזרנו בהקמת הממשל הצבאי בכפר עארה [...] מחלקה מכפר עארה בפיקודו של אדם מכובד, עורך דין, חמד אפנדי על עבדול קאדר התייצבה אצלנו על נשקה. הוא מסר לנו את הנשק ועשה שלום. אמרנו לו תודה והתיישבנו בביתו המפואר. שם הקמנו את הממשל הצבאי [...] היחידה של הדרוזים השתלטה יפה על בעיות הביטחון. היינו נכנסים לכפר ומתקבלים בסבר פנים יפות. האם באמת היו מבסוטים? סימן שאלה. כמובן שבדקנו מה קורה מתחת פני השטח. תושבי ואדי עארה פשוט הרגישו שבא שליט אחר עליהם. והם צריכים לשתף איתו פעולה.¹⁰⁸

על סיפוחה של אום אלפאחם סיפר איש הש"י פלטיאל סלע (קוריס):

פתאום הודיעו לי שאיזה ערבי הסגיר את עצמו במשטרת מגידו. המשטרה היתה נקודה אחרונה שלנו כלפי מערב [...] באותה תקופה כבר הירדנים החליפו את העיראקים וכבר היו שיחות ברודוס ואנשי אום אל פאחם ידעו שהם עלולים להימסר לשלטון יהודי [...] אז כשבא הגוי הזה למגידו נסעתי לראות אותו. ראיתי צעיר לא מוכר שלא שייך לחמולות הראשיות בכפר. שאלתי אותו: 'מה הביאך?' הוא בא עם דגל לבן. הוא אמר לי: תשמע, זקני הכפר באום אל פאחם התאספו והחליטו שהיות שאנחנו נעבור כנראה

106 סעיף 6 מתוך הסכם על שביתת הנשק עם ירדן ההאשמית, 3.4.1949, א"מ.

107 על פינזי העיראקים מאזור המשולש ראו, אורן, מתני, עמ' 438.

108 עדות לישנסקי, 1991, ארכיון בית יגאל אלון.

לשלטון ישראל אנחנו רוצים, בלי ידיעת הירדנים, גם ללא ידיעת העיראקים, להיפגש אתכם ולשמוע מכם מה תנאי קבלת השטח. אמרתי לו: שמעתי אותך, הבנתי, לא אני המחליט. יש מדינה ויש סדר. ביום זה וזה, בשעה זו וזו, אתה בא למפגש שני ומקבל ממני תשובה. דיווחתי לאלוף פיקוד הצפון ואמרו לי: יבוא יהושע פלמון ושיבואו מכל משפחה נציג [...] קבענו וקיבלנו אותם בצורה יפה. חיבוקים ונשיקות [...] שאלנו: מה אתם רוצים? אמרו: יש שיחות ברודוס. אנחנו נעבור כנראה לרשותכם. מה יהיה אתנו? פלמון דיבר איתם גלויות וקרא לי הצידה ואמר: 'תשמע אני חייב לדבר דיפלומטית, אתה תעשה מה שאני אומר לך. לא דיפלומטית. קח את הידיד שלך תגיד לו שכל מי שהשתתף בקרבות נגד מדינת ישראל וכל מי שהרים יד על יהודי, אנחנו לא מסכימים שיישאר באום אל פאחם, וכך קצת ננקה את אום אל פאחם. אני מדבר אתם כנציג מדינת ישראל, אתה תפחיד אותם איך שאתה רוצה, כל שיטה מקובלת'. כך עשיתי. אמרתי לגוי שהכרתי, אני מציע לך שמי שהיה בקרבות משמר העמק ובעיקר שהיה מעורב ברצח שני עובדים של חברת החשמל בוואדי עארה, שלא יישאר. מפני שאנחנו יודעים הכול. [זה כמובן לא היה נכון.] אמרתי שיש לנו רישום מרוקדק [...] וזה השפיע [...] קיבלנו את הכניעה במשטרת מגידו. משה כרמל אמר כמה מילים ואספו את הנשק. התברר שהשיחה שלי השפיעה. שהרבה עברו לאנין ולג'נין. ערביי אום אל פאחם לא היו מבסוטים מהעיראקים. הירדנים היו יותר אנושיים ואז אנחנו באנו. לא ידעו איך לאכול אותנו. קיבלו אותנו בסבר פנים יפות.¹⁰⁹

המקרה של כפר קרע היה אחד המקרים המעטים במלחמה שיישוב ערבי שלם התפנה ותושביו המקוריים חזרו אליו באישור שלטונות ישראל ואכלסוהו מחדש.¹¹⁰ 1,500 תושבי הכפר עזבו אותו לאחר המתקפה של אלכסנדרוני במאי 1948 והתיישבו בגבעות הצופות אל הכפר, שלא נכבש. קרוב לוודאי, טוענת שרה אוסצקי-לזר, שהחזרה לא הייתה פרי מדיניות כוללת אלא שהתושבים ניצלו פרצה קצרה בזמן והתארגנו במהירות לשיבה. אמנם נערכו סיכומים בעל פה עם ידידיהם היהודים בסביבה, שהיו זוטרים במערכת הצבאית והשלטונית דאז, אך הם, כך נראה, לא ביקשו וגם לא קיבלו אישור מגבוה. מ-23 במאי 1949 נבלע כפר קרע – שלא נכלל בשטח המדינה היהודית בתכנית החלוקה – בתחומי מדינת ישראל. הקו שנתפס בגבעות שבדרום הוואדי והותווה על המפות בצבע ירוק נועד להעניק לישראל קו ביטחון. הוא החזיק מעמד עד 1967.

109 עדות קוריס, 1998, שם.

110 אוסצקי-לזר, כפר קרע, עמ' 40.

סיכום

מדוע לא עבר ואדי עארה לידיים יהודיות בשלב הראשון של מלחמת העצמאות? מדוע לא היה מרחב ואדי עארה לזירת התגוששות פעילה בין הצבאות הסדירים – הצבא העיראקי וצה"ל – לאחר מאי 1948? התשובה לשאלות הללו בשני הצדדים היא סדר כוחות וסדר עדיפויות אסטרטגי. למרות החסימה בפועל של ציר התנועה בוואדי, עד אפריל 1948 לא עמד האזור במוקד העימותים בין הצדדים. גם כוחות ה'הגנה' הפזורים במרחב וגם המיליציות הערביות למיניהן עדיין היו באֶבֶן. כניסת צבא ההצלה לאזור וניסיונו הכושל לכבוש יישוב בעמק יזרעאל שינו את תמונת המצב הן בהיבט היישובי-דמוגרפי הן בהיבט הצבאי: הם הסיטו את האיום מיישובי עמק יזרעאל אל מוקדי חיכוך בוואדי עארה, ובראש ובראשונה אל משטרת אללג'ון, שהוגדרה כשטח חיוני כבר בתכנית ד'. כישלון צבא קאוקג'י הצביע על קוצר ידו והוא לא יצא למבצעים התקפיים נוספים. המשטרה חיכתה לכיבושה עד שהצטבר כוח ראוי בשלהי מאי.

גם בשורות ה'הגנה' היו השיקולים הגנתיים בעיקרם. אמנם נודעה חשיבות רבה ליצירת רצף טריטוריאלי בין היישובים היהודיים, אך השמיכה הקצרה של הכוח דרשה הגדרת הצרכים הדוחקים יותר לריכוזו ולהפעלתו, והיו גם שיקולים דמוגרפיים. סביב ואדי עארה ישבו כפרים ערביים לא מעטים, ששליטה עליהם לא הייתה אפשרית בנסיבות של מלחמת האזרחים ב-1948. המעבר מאסטרטגיה הגנתית להתקפית ברוח תכנית ד' היה הדרגתי, וכל פעולה דרשה ריכוז כוח וריכוז מאמץ ייחודיים, כמו למשל מבצע 'נחשון' בראשית אפריל. לפיכך התמקדו פקודות המטכ"ל הנוגעות לוואדי עארה עד מאי 1948 בשוליו בלבד, ועיקרן היה אבטחת הנקודות החיוניות. אפשר להניח גם שפעולה יזומה כזאת לא הייתה עוברת בשתיקה מצד המנדטור הבריטי, שפעל לניקיון הציירים בעת נסיגתו. העברת המשטרות בכרכור ובאללג'ון לידיים ערביות הייתה אחד הביטויים לכך.

בואו של צבא עיראק לצפון השומרון ולמשולש בשבוע האחרון של מאי 1948 שינה לחלוטין את מושת האיומים ואת היערכות הצדדים. החרדה מהאיום העיראקי בגזרת עמק יזרעאל, הגלבוע ולב השרון נבעה מניתוח צבאי הגיוני של דרכי הפעולה האפשריות לכוח הפולש. בה בעת, וזה התברר רק בדיעבד, לא השכיל המודיעין הצבאי להעריך נכונה את כוונותיו האסטרטגיות של כוח המשלוח העיראקי. ניתוח ההיערכות, הפעולות והתגובות של כוח זה מלמד שמלכתחילה הלכו העיראקים על חבל דק בין רצון להשפיע על מהלך המאורעות לחוסר הרצון להיות מושפעים מהם, כלומר שיקולי פנים גברו על שיקולי המערכה והנראות גברה על הפעילות. העיראקים התקשו להגדיר מטרות טריטוריאליות ממשיות, וגם אלה שהוגדרו התגלו עד מהרה כקשות להשגה.

האסטרטגיה החלופית שבחרו המדינאים והמפקדים העיראקים התבססה על ההנחה שהשטחים שתפס חיל המשלוח הם למעשה פיקודן לשאיפותיו המדיניות של המלך עבדאללה. מנקודת מבט צבאית שימש הצבא העיראקי לא יותר מאבטחת אגף צפונית ללגיון העבר-ירדני, וקרב ההגנה שניהל בג'נין אכן היה גולת הכותרת מבחינתו. המשימה

העיקרית של הצבא העיראקי הייתה הגנת השומרון מפני כיבושו של צה"ל, או למצער אבטחה על קווי האספקה הרגישים שלו מזרחה. המדיניות של העיראקים בפלסטין זכתה לכינוי 'אין לנו פקודות', והיא משקפת יותר מכול את ה'אין אסטרטגיה' של חיל המשלוח העיראקי.¹¹¹ במקום שאין אסטרטגיה תפסה את מקומה הטקטיקה. ואדי עארה, ששימש קו המגע, נתפס בעיני העיראקים יותר כמרחב תפר שיש להגן עליו באמצעות הכוחות המקומיים ללא מעורבות יתר של הכוח הסדיר. אלה שני חצאים של אותה תפיסה מערכתית הגנתית שבה נקלעו העיראקים בין מגמות סותרות. לעיראקים לא היו יכולת או רצון לתקוף מעבר לוואדי עארה, אך גם נסיגה ממנו והפקרת התושבים לא באו בחשבון שבו שימשה היוקרה מרכיב לא מבוטל. לאחר שנגזרו החלומות הארצישראלים טרדה את הממשל העיראקי השאלה כיצד מחזירים את הצבא הביתה וכיצד בונים סיפר שמחזק את תרומת צבא עיראק למאמץ המלחמתי הכל-ערבי. את מקום התרומה הדלה למדי תפסו שופרות התעמולה.

מדוע לא השתלט צה"ל על ואדי עארה עד מארס 1949? בן-גוריון והמטה הכללי קבעו את סדר העדיפויות האסטרטגי. לאחר חודש נדחקה הפלישה לחזית הצפון לאחור בשל איומים כבדים יותר בחזיתות האחרות או בגלל שיקולים של קביעת המקומות החיוניים יותר להגנה. היוזמה הביצועית היחידה – מבצע 'ארז' – נחלה כישלון והעידה כי אין בידי צה"ל הכוח הדרוש לעת ההיא למאמצים התקפיים נוספים, למעט פשיטות או פעולות מקומיות. ואדי עארה נדחק לשוליים. רק ריכוז כוח בחזית ותגבורו בשלהי 1948, למראה חולשת הצבא העיראקי וקוצר ידו של צבא עבר הירדן, נתנו בידי הדרג המדיני אמצעי להשגת יעדיו הטריטוריאליים.

מכל ההתבטאויות והתוויית התכניות מימי ההפוגה הראשונה ואילך נהיר שהדרגים הצבאיים והמדיניים לא ויתרו על הכללת ואדי עארה בשטח המדינה היהודית במסגרת הסדרי סיום המלחמה. ואכן, מנובמבר 1948 הפעילה ישראל לחץ צבאי ומדיני על עבדאללה מלך עבר הירדן כדי להגיע להסדרים מדיניים או למצער לשביתת נשק. ברקע עמדו שתי אסטרטגיות מדיניות: האחת, שאיפתו של עבדאללה לספח אליו את שטחי יהודה ושומרון, והאחרת, החלטתו של בן-גוריון, שנרתע מלהשתלט עליהם מסיבות דמוגרפיות, להגיע להסכם עם המלך העבר-ירדני. כל המשאות ומתנים החשאיים שהתקיימו עם המלך ונציגיו לוו באיומים מוסווים או גלויים בהפעלת כוח. זו מסכת פני יאנוס שעטה דוד בן-גוריון בשלהי המלחמה; צדה האחד שאף להכרעה בשדה הקרב, והאחר פתח דלת להסדרים, אולי לשלום, שייקבעו בשל עליונות צבאית מוכחת. לו הפעיל צה"ל את תכניותיו הצבאיות היה עבדאללה משלם מחיר בלתי נסבל מבחינתו, הרבה מעבר לאובדן יהודה ושומרון. היה בו איום ישיר של אובדן צבאו ואולי אף שלטונו. לעומת זאת להסכמים היה רווח ממשי: סיפוח השומרון ואחיזה במזרח ירושלים ובעיר העתיקה. האם היו פני עבדאללה לעגן את ההסכמים בחוזה שלום? התשובה חורגת מתחום מאמר זה.

ההידרשות לסוגיית ואדי עארה נגזרה מהתפתחות הלחימה וממאזן הכוחות בין הצדדים. ראשיתה בעיה יישובית ומאבק על הציר החיוני, והמשכה חלק מהתוויית גבולות המדינה היהודית לעתיד לבוא. כאשר השתנו סדרי העדיפויות וסדרי הכוח עקב הפסיביות של הצבא העיראקי וחולשת המלך עבדאללה, הגיע תור הסיפוח. חברו לכך הסיבות המדיניות והצבאיות: חשיבות ציר הוואדי בשמירה על רצף יישובי בין עמק יזרעאל לשרון, השתלטות על הגבעות הנמוכות אך החשובות במבואות המערביים של הוואדי (אזור הכפר ברטעה) ופוטנציאל קו המים העתידי.

ב־20 במאי 1948 נכנסו יחידות חטיבה 7 לאללג'ון ולאום אלפאחם; ב־22 בחודש נכנסו אנשי גבעתי אל עארה ואל ערעארה; ב־25 בחודש נפתח לתנועה הכביש חדרה-עפולה.